

พิมพ์ครั้งที่

ศาสตร์ และศิลป์ การวิจัย เชิงคุณภาพ

ชาย โพธิ์สีตา

✦ หนังสือที่นักวิจัยและนักศึกษาไม่ควรพลาด

ศาสตร์และศิลป์
การวิจัยเชิงคุณภาพ
คู่มือนักศึกษาและนักวิจัยสังคมศาสตร์

ชาย โพธิ์สีตา

สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

พิมพ์ครั้งที่ 10

ตุลาคม 2568

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

ชาย โพธิ์สิตา

ศาสตร์และศิลป์การวิจัยเชิงคุณภาพ / ชาย โพธิ์สิตา. -- - พิมพ์ครั้งที่ 10. - - กรุงเทพฯ: อมรินทร์ คอร์เปอเรชั่นส์ จำกัด (มหาชน), 2568

374 + (14) หน้า

1. สังคมศาสตร์ -- วิจัย. 2. วิจัย. 3. วิจัยเชิงคุณภาพ. 3. สังคมศาสตร์ -- วิธีวิทยา.
4. การวิจัยทางสังคมศาสตร์. I. ชื่อเรื่อง.

ISBN 978-616-586-023-9

© ชาย โพธิ์สิตา 2568

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537 และที่แก้ไขเพิ่มเติม

พิมพ์ครั้งที่ 10: ตุลาคม 2568

ออกแบบปก: คุณพล โพธิ์สิตา

ออกแบบและจัดรูปเล่ม: สุกัญญา พรหมทรัพย์

จัดพิมพ์โดย: ชาย โพธิ์สิตา

พิมพ์ที่: บริษัท อมรินทร์ คอร์เปอเรชั่นส์ จำกัด (มหาชน)

376 ถนนชัยพฤกษ์ (บรมราชชนนี) เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ 10170

โทรศัพท์ 0-2422-9000 โทรสาร 0-2433-2742, 0-2434-1385

www.amarin.com E-mail: ap rint.@amarin.co.th

ผู้จัดจำหน่าย ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ถนนพญาไท เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ 10330

สาขา ศาลาพระเกี้ยว โทร. 0-2218-7000-3 โทรสาร 0-2255-4441

สยามสแควร์ โทร. 0-2218-9881-2 โทรสาร 0-2254-9600

ม.นเรศวร จ. พิษณุโลก โทร. 0-5526-0162-4 โทรสาร 0-5526-0165

ม.เทคโนโลยีสุรนารี จ. นครราชสีมา โทร. 0-4421-6131-4 โทรสาร 0-4421-6135

ม.บูรพา จ. ชลบุรี โทร. 0-3839-4855-9 โทรสาร 0-3839-3239

โรงเรียนนายร้อย จปร. จ. นครนายก โทร. 0-3739-3023 โทรสาร 0-3739-3023

ม.พะเยา จ. พะเยา โทร. 0-5446-6799-800 โทรสาร 0-5446-6798

จัตุรัสจามจุรี (CHAMCHURI SQUARE) ชั้น 4 โทร. 0-2160-5301-2 โทรสาร 0-2160-5304

หัวหมาก โทร. 0-2374-1378 โทรสาร 0-2374-1377

Call Center (จัดส่งทั่วประเทศ) โทร. 0-2255-4433

<http://www.chulabook.com> facebook page: Chulabook

และเครือข่าย ฯ

ร้านค้าติดต่อ แผนกขายส่ง สาขาหัวหมาก โทร. 0-2374-1375-6 โทรสาร 0-2374-1374

ແດ່ ສຸວັດ

เกี่ยวกับผู้เขียน

ชาย โพธิ์สิตา สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกทางมานุษยวิทยา จาก University of Hawaii, USA เริ่มรับราชการเป็นอาจารย์ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล มีตำแหน่งทางวิชาการเป็นรองศาสตราจารย์ ในปี 2564 ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเป็นราชบัณฑิต ประจำสำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสภา

มีประสบการณ์ด้านการสอนในโครงการปริญญาโทและเอก หลักสูตรภาษาไทย และหลักสูตรนานาชาติ วิชาที่สอนคือ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ, แนวคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยา, Substantive Demography, Social Research Methodology และประชากรศาสตร์ครอบครัว ได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษบรรยายวิชาการวิจัยเชิงคุณภาพ ในสถาบันการศึกษาหลายแห่ง ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ในปี 2544 เป็น Visiting Fellow ที่ East-West Center, Honolulu, Hawaii มีผลงานวิจัยหลายเรื่องที่ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารระดับชาติและระดับนานาชาติ เคยดำรงตำแหน่งบรรณาธิการ Journal of Population and Social Studies (JPSS) และเป็นนักเขียนประจำในกองบรรณาธิการหนังสือ *สุขภาพคนไทย* ตั้งแต่ พ.ศ. 2547 ต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. 2562 หลังจากนั้นทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของหนังสือดังกล่าว

เคยดำรงตำแหน่งกรรมการประเมินผล สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เป็นกรรมการประสานงานด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก (คปก.) ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และเป็นกรรมการใน Scientific and Ethical Review Group (SERG) ของ WHO

ได้รับการเชิดชูเกียรติเป็นอาจารย์ตัวอย่าง จากสภาคณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหิดล รางวัลผลงานตีพิมพ์ที่ได้รับการอ้างอิงสูงสุด (Citation Award) สาขาสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) พ.ศ. 2544 และใน พ.ศ. 2548 ได้รับรางวัลดีเด่นมหาวิทยาลัยมหิดล สาขาการแต่งตำรา จากผลงานหนังสือ *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*

คำนำ

พิมพ์ครั้งที่ 10

ผู้เขียนเคยแสดงความคิดเห็นในหลายโอกาสว่า คุณภาพของการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นเชิงคุณภาพหรือเชิงปริมาณ ขึ้นอยู่กับความสามารถสองด้านของนักวิจัย ด้านหนึ่ง คือ ความสามารถทางแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องที่ทำวิจัย อีกด้านหนึ่ง คือ ความสามารถและทักษะในทางระเบียบวิธีวิจัย

ในทัศนะของผู้เขียน แนวคิดทฤษฎีอาจเปรียบเหมือนโคมที่ส่องสว่างให้นักวิจัยมองเห็นว่า ในเรื่องที่ตนสนใจจะศึกษานั้น อะไรคือประเด็นที่น่าสนใจ ควรค่าที่จะหยิบยกมาตั้งเป็นคำถามและแสวงหาคำตอบด้วยวิธีการที่เป็นวิทยาศาสตร์ ส่วนความสามารถและทักษะทางระเบียบวิธีวิจัย เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้นักวิจัยทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพในทุกขั้นตอนของกระบวนการวิจัย ถ้าเปรียบนักวิจัยว่าเหมือนกับช่างไม้ ความสามารถทางแนวคิดทฤษฎีก็เปรียบได้กับความรู้ในหลักการทางช่างและรูปร่างหน้าตาของผลผลิตที่ต้องการ ขณะที่ทักษะในทางระเบียบวิธีวิจัยเปรียบได้กับความสามารถของช่างไม้ในการใช้เครื่องมือสำหรับทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ช่างไม้ที่มีคุณสมบัติสองอย่างนี้สามารถมองเห็นภาพสำเร็จอันสวยงามของสิ่งที่ต้องการสร้างขึ้นมาได้ แม้จากท่อนไม้ที่ยังไม่ได้แปรรูป

ศาสตร์และศิลป์การวิจัยเชิงคุณภาพ เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจ 2 อย่างของผู้เขียน คือ (1) ความปรารถนาที่จะเติมเต็มช่องว่างในด้านการเรียนการสอนเกี่ยวกับการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการผลิตตำราภาษาไทยที่ได้มาตรฐาน และ (2) ความปรารถนาที่จะมีส่วนร่วมในการสร้างเสริมความสามารถและทักษะด้านระเบียบวิธีของนักวิจัยไทย เพื่อจะได้ผลิตผลงานที่มีคุณภาพ ด้วยแรงบันดาลใจดังกล่าวนี้ผู้เขียนได้ชักทอหนังสือ **ศาสตร์และศิลป์ฯ** ขึ้น เป็นครั้งแรกในปี 2547

ในห้วงเวลากว่าสองทศวรรษ **ศาสตร์และศิลป์ฯ** ได้รับการตอบรับเป็นอย่างดีและกว้างขวางจากนักศึกษาและนักวิจัย โดยเฉพาะในสถาบันการศึกษา ขณะเดียวกันผู้เขียนก็ได้ปรับปรุงเนื้อหาของหนังสือมาตลอด แต่ส่วนใหญ่เป็นการปรับปรุงเล็กน้อย การปรับปรุงครั้งใหญ่เกิดขึ้นในการพิมพ์ครั้งที่ 8 (พ.ศ. 2562) ซึ่งมีการเพิ่มเนื้อหาเข้ามาอีก 3 บท ทำให้คุณภาพของหนังสือสมบูรณ์ และอัดแน่นด้วยสิ่งที่นักวิจัยเชิงคุณภาพต้องรู้ เริ่มตั้งแต่กระบวนการทัศน์การวิจัย การออกแบบ แนวทางการทำวิจัย วิธีการสำหรับเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล ไปจนถึงการเขียนรายงาน/บทความการวิจัยเชิงคุณภาพ และจริยธรรมการวิจัย

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ผู้เขียนได้ทบทวนและปรับถ้อยคำบางแห่งให้เหมาะสมยิ่งขึ้น แต่สาระสำคัญของหนังสือยังคงเดิม ผู้เขียนมุ่งหมายให้ผู้อ่านเห็นว่า การทำวิจัยไม่ใช่เรื่องยาก แต่เป็นกระบวนการแห่งการค้นคว้า การคิด และการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาอย่างเป็นระบบ

ผู้เขียนหวังว่า ศาสตร์และศิลป์การวิจัยเชิงคุณภาพ จะช่วยเสริมพลังให้นักศึกษา และนักวิจัยรุ่นใหม่เกิดความมั่นใจในการออกแบบและดำเนินการวิจัยของตนเอง พร้อมทั้งต่อยอดความรู้ที่มีอยู่ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น หนังสือเล่มนี้จึงมิได้เป็นเพียงคู่มือเชิงเทคนิค แต่ยังเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้อ่านมองเห็น “ความงามของการคิดอย่างเป็นระบบ” ซึ่งคือหัวใจของการวิจัยอย่างแท้จริง

รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิ์สีตา
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
cpodhisita@gmail.com

สารบัญ

เกี่ยวกับผู้เขียน	(4)
คำนำ	(5)
1. โหมโรง	1
1. การวิจัยเชิงคุณภาพในสังคมศาสตร์ร่วมสมัย	1
2. ความสนใจในวิธีการเชิงคุณภาพในปัจจุบัน	5
3. เชิงคุณภาพกับเชิงปริมาณ	7
4. เนื้อหาในหนังสือนี้	11
ภาค 1 การวิจัยเชิงคุณภาพ กระบวนทัศน์ และการออกแบบ	15
2. การวิจัยเชิงคุณภาพ ลักษณะสำคัญและการนำไปใช้	17
1. การวิจัยเชิงคุณภาพคืออะไร	17
2. ลักษณะสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพ	20
2.1 เป็นการศึกษารากฐานที่เป็นธรรมชาติ	20
2.2 เน้นการดำเนินการแบบอุปนัย แต่จะทำแบบนิรนัยก็ได้	21
2.3 เน้นการทำความเข้าใจแบบเป็นองค์รวม	23
2.4 ใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นหลัก	25
2.5 นักวิจัยติดต่อโดยตรงกับผู้ร่วมในการวิจัย	26
2.6 ให้ความสำคัญกับบริบทของสิ่งที่ศึกษา	27
2.7 การออกแบบการวิจัยที่ยืดหยุ่นได้	27
2.8 นักวิจัยเป็นเครื่องมือสำคัญ	28
3. การวิจัยเชิงคุณภาพกับการวิจัยเชิงปริมาณ	30
3.1 การออกแบบ	30
3.2 ข้อมูลและวิธีการเก็บข้อมูล	31
3.3 กลุ่มตัวอย่างและวิธีเลือกตัวอย่างในการวิจัย	31
3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล	31
3.5 การนำผลการวิจัยไปใช้	32
4. เมื่อไรควรใช้ เมื่อไรไม่ควรใช้ การวิจัยเชิงคุณภาพ	33
5. ข้อได้เปรียบและข้อจำกัด	35
6. สรุป	37
	(7)

3. กระบวนทัศน์การวิจัย	39
1. บทนำ	39
2. กระบวนทัศน์	40
3. พื้นฐานทางปรัชญาของกระบวนทัศน์การวิจัย	42
4. กระบวนทัศน์การวิจัย: ปฏิฐานนิยม vs นัยนิยม	45
4.1 ปฏิฐานนิยม (Positivism)	45
4.2 นัยนิยม (Interpretivism)	48
5. จุดยืนที่แตกต่างกับแนวทางการวิจัย	51
5.1 จุดยืนที่แตกต่าง	51
5.2 นัยต่อแนวทางการวิจัย	55
6. สรุป : เส้นแบ่งทางกระบวนทัศน์กับแนวทางและวิธีการวิจัย	56
4. การออกแบบการวิจัย	59
1. การวิจัย : ทำไมต้องออกแบบ?	59
2. การออกแบบการวิจัยคืออะไร	60
3. ส่วนประกอบของการออกแบบการวิจัย	61
3.1 คำถามการวิจัย	61
3.2 เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการวิจัย	64
3.3 กรอบแนวคิดทฤษฎีการวิจัย	66
3.4 ระเบียบวิธีวิจัย	70
3.5 ความถูกต้องและน่าเชื่อถือของผลการวิจัย	74
4. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบในการออกแบบ	77
5. สรุป	79
ภาค 2 แนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพที่สำคัญ	81
5. การวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา	83
1. ชาติพันธุ์วรรณา	83
2. พัฒนาการของชาติพันธุ์วรรณา	85

3. ลักษณะสำคัญของการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณนา	88
3.1 ศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม-วัฒนธรรมในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ	89
3.2 นักวิจัยมีปฏิสัมพันธ์โดยตรงกับผู้ร่วมในการวิจัย	90
3.3 ใช้ข้อมูลหลายประเภทและวิธีเก็บข้อมูลหลายแบบ	92
3.4 รวบรวมข้อมูลและหาข้อสรุปแบบอุปนัย	92
3.5 ตีความข้อมูลและสร้างคำอธิบายโดยคำนึงถึงบริบท	93
4. การเลือกตัวอย่างในการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณนา	95
5. ชาติพันธุ์วรรณนาในฐานะการศึกษาเฉพาะกรณี	99
5.1 ชาติพันธุ์วรรณนาเป็นการศึกษาเฉพาะกรณี	99
5.2 วิธีดำเนินการ	100
6. เมื่อไรควรใช้การวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณนา	101
7. ข้อจำกัดของการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณนา	103
8. สรุป	104
6. การวิจัยแบบปรากฏการณ์วิทยา	107
1. ปรากฏการณ์วิทยา: ปรัชญาและแนวทางการวิจัย	107
1.1 ปรากฏการณ์	107
1.2 ปรัชญาปรากฏการณ์วิทยา	108
2. ปรากฏการณ์วิทยาแนวการบรรยาย	111
3. ปรากฏการณ์วิทยาแนวการตีความ	113
4. วิธีดำเนินการวิจัย	117
4.1 การเลือกตัวอย่าง	117
4.2 วิธีเก็บข้อมูล	119
4.3 การวิเคราะห์ข้อมูล	122
5. ข้อดีและข้อจำกัด	124
5.1 ข้อดี	124
5.2 ข้อจำกัด	125
6. สรุป	126

7. การวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล	129
1. ความเบื้องต้น	129
2. พัฒนาการของ GTM	131
2.1 บริบทของการเกิด GTM	131
2.2 การประสานกันของสองแนวทางการวิจัย	133
2.3 GTM ปฏิวัติระเบียบวิธีในการวิจัยทางสังคม	134
3. ลักษณะสำคัญของ GTM	134
4. หลายแนวทางในการสร้างทฤษฎีจากข้อมูล	136
4.1 GTM แบบคลาสสิก	137
4.2 GTM แบบสเตราสส์-คอร์บิน	138
4.3 GTM แบบประกอบสร้าง	140
5. กระบวนการสร้างทฤษฎีจากข้อมูล	143
5.1 เก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลไปพร้อมกัน	143
5.2 สุ่มตัวอย่างเชิงทฤษฎี	145
5.3 ให้รหัสข้อมูล	146
5.4 การเปรียบเทียบทุกมิติ	152
5.5 การเขียนบันทึกเชิงวิเคราะห์	153
6. สรุป	153
ภาค 3 วิธีการสำหรับเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ	157
8. การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพ	159
1. การสัมภาษณ์สองแบบ: กระบวนทัศน์และแนวคิด	160
1.1 การสัมภาษณ์เชิงปริมาณ	160
1.2 การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพ	161
2. การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพเป็นอย่างไร?	163
2.1 เป็นการ “สร้างข้อมูล”	163
2.2 เน้นความสัมพันธ์และการมีส่วนร่วมกับผู้ให้สัมภาษณ์	164
2.3 เป็นการกระทำทางสังคม	165
2.4 เป็นเหมือนการเดินทาง	165
2.5 เป็นรูปแบบหนึ่งของการสนทนา	166

3. การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพ: ทำอย่างไร	167
3.1 หลักการและแนวทางปฏิบัติ	167
3.2 ผู้ให้สัมภาษณ์	170
3.3 แนวคำถาม	172
3.4 ประเภทของคำถาม	174
3.5 กลยุทธ์ในการถาม	176
3.6 ผู้สัมภาษณ์	177
3.7 บันทึกการสัมภาษณ์	181
4. การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพที่ดีเป็นอย่างไร	183
5. สรุป	185
9. การอภิปรายกลุ่ม	187
1. กระบวนการกลุ่มในการวิจัยทางสังคม	188
2. พัฒนาการและลักษณะสำคัญของ การอภิปรายกลุ่ม	190
3. ญาณวิทยาและแนวคิดทฤษฎี	192
4. การใช้ประโยชน์การอภิปรายกลุ่ม	195
5. เตรียมการก่อนจัดการอภิปรายกลุ่ม	196
5.1 การออกแบบกลุ่มตัวอย่าง	196
5.2 แนวการอภิปรายกลุ่ม	200
6. คุณสมบัติของผู้ดำเนินการอภิปรายกลุ่ม	202
7. การจัดการอภิปรายกลุ่ม	205
7.1 เลือกผู้เข้าร่วมในกลุ่ม และสถานที่อภิปรายกลุ่ม	205
7.2 ขั้นตอนในการดำเนินการอภิปรายกลุ่ม	206
7.3 บทบาทของผู้ดำเนินการอภิปรายกลุ่ม	209
7.4 เทคนิคในการดำเนินการอภิปรายกลุ่ม	210
8. สรุป	216
10. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม	217
1. การสังเกตคืออะไร	218
2. ญาณวิทยาของการสังเกตแบบมีส่วนร่วม	220

3. ขั้นตอนการสังเกตแบบมีส่วนร่วม	221
3.1 ช่วงแรกเข้าสู่พื้นที่ศึกษา	221
3.2 ช่วงเก็บข้อมูล	222
3.3 ช่วงท้ายก่อนปิดงานภาคสนาม	223
4. สิ่งสำคัญในการสังเกตแบบมีส่วนร่วม	224
4.1 บทบาทของผู้สังเกต	224
4.2 จะสังเกตอะไรบ้าง	226
4.3 จะสังเกตอย่างไร	228
5. การเขียนบันทึกข้อมูล	231
5.1 ประเภทของบันทึกที่ต้องเขียน	232
5.2 ข้อเสนอแนะในการเขียนบันทึก	233
6. ทักษะที่จำเป็นสำหรับผู้สังเกตแบบมีส่วนร่วม	235
7. สรุป	237
ภาค 4 การวิเคราะห์ข้อมูล การเขียนรายงาน และจริยธรรมการวิจัย	239
11. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ	241
1. ความหมาย ลักษณะสำคัญ และสิ่งท้าทาย	242
1.1 ความหมาย	242
1.2 ลักษณะสำคัญของการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ	243
1.3 สิ่งท้าทาย	247
2. ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ	248
3. จัดการข้อมูล	248
3.1 จัดระเบียบข้อมูล	249
3.2 ให้รหัสข้อมูล	251
3.3 หน้าที่ของรหัส	252
3.4 ข้อเสนอแนะในการให้รหัสข้อมูล	255
4. แสดงข้อมูล	258
4.1 กำหนดประเด็นสำคัญ	258
4.2 แสดงรายละเอียดของประเด็นสำคัญ	259

5. อธิบายข้อมูล	264
6. เขียนบันทึก	269
7. สรุป	271
12. ซอฟต์แวร์เพื่อการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ	273
1. พัฒนาการของ CAQDAS	274
2. ประเภทของซอฟต์แวร์ CAQDAS	277
3. สิ่งที่ซอฟต์แวร์ทำได้และทำไม่ได้	280
3.1 สิ่งที่ซอฟต์แวร์ทำได้	280
3.2 สิ่งที่ซอฟต์แวร์ทำไม่ได้	282
4. ข้อดีและข้อจำกัดของการใช้ซอฟต์แวร์	283
4.1 ข้อดีของซอฟต์แวร์	283
4.2 ข้อจำกัดของซอฟต์แวร์	285
5. ซอฟต์แวร์อะไรดีที่สุด และจะเลือกอย่างไร?	285
6. สรุป	288
13. การเขียนรายงานการวิจัยเชิงคุณภาพ	291
1. บทนำ	291
2. หลักทั่วไป	292
3. ส่วนประกอบของรายงานและหลักการเขียน	294
3.1 บทคัดย่อ (Abstract)	294
3.2 บทนำ (Introduction)	296
3.3 ทบทวนวรรณกรรม (Literature Review)	298
3.4 ระเบียบวิธีวิจัย (Research Methodology)	299
3.5 ข้อค้นพบ (Findings)	301
3.6 อภิปราย (Discussion)	302
3.7 บทสรุป (Conclusion)	303
3.8 ภาคผนวก (Appendix)	304
3.9 เอกสารอ้างอิง (References)	304

4. จะเขียนอย่างไร?	306
4.1 เขียนให้ชัดและเรียบง่าย	306
4.2 ปรับปรุงแก้ไขต้นฉบับหลายๆ ครั้ง	310
5. สรุป	312
14. จริยธรรมในการวิจัยเชิงคุณภาพ	313
1. บทนำ	313
2. ภูมิหลังและความสำคัญ	314
3. จุดยืนทางจริยธรรมในการวิจัย	318
4. หลักจริยธรรมการวิจัยเชิงคุณภาพ	321
4.1 หลักความเคารพในบุคคล	322
4.2 หลักการมุ่งประโยชน์และไม่ก่อให้เกิดอันตราย	326
4.3 หลักความยุติธรรม	333
5. จริยธรรมในขั้นตอนต่างๆ ของการวิจัย	334
6. จริยธรรม : ความรับผิดชอบทางวิชาชีพ	336
7. สรุป	339
ภาคผนวก	341
ภาคผนวก 1 วิวัฒนาการของการวิจัยเชิงคุณภาพ	343
ภาคผนวก 2 อภิธานศัพท์ (Glossary)	348
เอกสารอ้างอิง	356
ดัชนีค้นเรื่อง Subject Index	369

1. การวิจัยเชิงคุณภาพในสังคมศาสตร์ร่วมสมัย

ถ้าเราสำรวจวรรณกรรมเกี่ยวกับวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์ ในช่วงเวลาประมาณ 30-40 ปี ที่ผ่านมานี้ จะเห็นว่าการเคลื่อนไหวที่น่าสนใจ ตำรับตำราเกี่ยวกับระเบียบวิธีวิจัยที่ออกสู่สาธารณะในช่วงเวลานี้ นอกจากมุ่งให้รายละเอียดทางเทคนิคของวิธีการแล้ว มีไม่น้อยที่แสดงความสงสัย หรือไม่ค่อยพอใจในวิธีการที่มีอยู่ นักสังคมศาสตร์บางท่าน (เช่น Jessor, 1996) ลงความเห็นว่ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ สังคมศาสตร์ได้มาถึงจุดที่ต้องสำรวจและวิพากษ์วัตถุประสงค์และวิธีการของตัวเองอย่างจริงจัง เนื่องจากแนวคิดและวิธีการที่ร่ำเรียนกันมาแต่เดิมกำลังถูกท้าทายมากขึ้น แนวคิดดังกล่าวนั้น คือกระบวนทัศน์ที่เรารู้จักกันในนามปฏิฐานนิยม (positivism) ซึ่งถือกันว่าเป็นฐานคติที่สำคัญของการแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ (ดูบทที่ 3 ในเล่มนี้)

บังเอิญวิธีการวิจัยกระแสหลักในสังคมศาสตร์คือ วิธีการเชิงปริมาณหรือการวิจัยแบบสำรวจ ก็อิงอยู่กับกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมนี้ด้วย และเพราะความที่อิงอยู่กับกระบวนทัศน์นี้เอง ก็อ้างว่เป็นวิธีการศึกษาที่ “เป็นวิทยาศาสตร์” (scientific) ด้วย อย่างไรก็ตาม มาถึงช่วงเวลาประมาณ 4-5 ทศวรรษที่ผ่านมา กระแสวิพากษ์ตัวเองของสังคมศาสตร์ก็เริ่มตั้งคำถามกับการใช้กระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ (ปฏิฐานนิยม) ในการศึกษาวิจัยมากขึ้น ว่มีความเหมาะสมเพียงใดกับเนื้อหาของศาสตร์แขนงนี้ และพร้อมๆ กับการตั้งคำถามเช่นนี้ ก็เริ่มมีความพยายามแสวงหาความหลากหลายทางระเบียบวิธีด้วย

บรรยากาศที่เปิดกว้างในช่วงเวลาที่ผ่านม มาทำให้นักสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่งเริ่มคิดใหม่ว่า เป้าหมายที่ตัวเองกำลังแสวงหาอยู่คืออะไร และจะบรรลุถึงเป้าหมายนั้นอย่างดีที่สุดได้อย่างไร นี่นับว่เป็นแนวโน้มใหม่ในสังคมศาสตร์ แนวโน้มดังกล่าวนี มีที่มาจากปัจจัยหลายประการ ทั้งจากภายนอกและจากภายในวงการสังคมศาสตร์เอง ปัจจัยภายนอกที่สำคัญอาจจะได้แก่ งานเขียนของ Thomas Kuhn (1970 (1962)) เรื่อง The

Structure of Scientific Revolution หนังสือนี้ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในวงการวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ ในงานนี้ Kuhn ได้เสนอว่า ความก้าวหน้าในทางความรู้และการค้นพบใหม่ๆ ไม่ว่าจะในศาสตร์แขนงใดก็ตาม จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการแหวกออกไปจากกระบวนทัศน์ (paradigm) เดิมๆ ข้อเสนอเปิดโอกาสให้นักสังคมศาสตร์เริ่มวิพากษ์ตัวเองว่า กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมที่ยึดถือกันมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งอิงอยู่กับแนวทางการทำวิจัยแบบนิรนัย (deductive approach) และให้ความสำคัญกับผลในขั้นปลายของการค้นคว้า มากกว่ากระบวนทัศน์ที่นำไปสู่ผลลัพธ์นั้น ทำให้ผู้ศึกษามองความก้าวหน้าของความรู้ทางสังคมศาสตร์แบบอุดมคติมากเกินไป

สาเหตุภายนอกอีกอย่างหนึ่งคือ การตีความมโนทัศน์สำคัญๆ เกี่ยวกับวิธีวิทยาแห่งการแสวงหาความรู้เสียใหม่ เช่น อะไรคือความจริง (reality) ความรู้ (knowledge) ความเชื่อถือได้ (reliability) ความถูกต้องตรงประเด็น (validity) อคติวิสัย (subjectivity) และภาววิสัย (objectivity) หลายคนเห็นว่ามุมมองทางปรัชญาที่เคยยึดถือกันมาแต่เดิมเกี่ยวกับมโนทัศน์เหล่านี้ ไม่ค่อยเหมาะสมกับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่เท่าที่ควร (Jessor, 1996) ปัจจัยภายนอกที่กล่าวมาข้างต้น มีส่วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมศาสตร์ ซึ่งเกิดขึ้นและเป็นไปอย่างเงียบๆ แต่ทว่าต่อเนื่อง

ส่วนปัจจัยภายในสังคมศาสตร์ คือ สิ่งที่เราจะเรียกว่า “วิกฤตสังคมศาสตร์” ซึ่งแสดงออกมาเป็นความไม่ค่อยพอใจในผลสัมฤทธิ์แห่งความก้าวหน้าโดยรวมของสังคมศาสตร์เอง เป็นเวลาหลายทศวรรษมาแล้ว ที่สังคมศาสตร์สร้างความก้าวหน้าในแนวคิดทฤษฎี และยกระดับคุณภาพของสาขาวิชาได้น้อยมาก องค์ความรู้ที่อ้างว่าได้จากการศึกษาวิจัยในหัวเวลานี้ โดยมากมักจำกัดอยู่ในกรอบ ที่นักคิดในอดีตค้นคว้าไว้นานแล้ว แทบไม่มีความรู้ใหม่ที่ก้าวเลยไปจากกรอบแนวคิดเดิมเหล่านั้น แม้ว่าผลของวิกฤตทางสังคมศาสตร์อาจจะไม่ก่อให้เกิดความสั่นสะเทือนต่อวงการอย่างรุนแรง แต่ก็ได้สร้างความกังวลแก่ผู้ที่หวังอยากจะเห็นความก้าวหน้าในศาสตร์แขนงนี้ เจกเช่นที่มีในทางวิทยาศาสตร์

ความกังวลอย่างแรก เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพของผลการค้นคว้าวิจัยทางสังคมศาสตร์ ที่ไม่ค่อยมีอะไรลึกซึ้งเท่าที่ควร หลายคนในสังคมศาสตร์เห็นว่า มีการค้นคว้าวิจัยจำนวนน้อยมาก ที่สามารถบอกอะไรได้อย่างเป็นเรื่องราว ครอบคลุมและมีความต่อเนื่อง ในขณะที่อีกหลายคนมองเห็นจุดอ่อนว่า ความรู้ทางสังคมศาสตร์ ซึ่งแม้จะมาจากการวิจัยที่มีการออกแบบอย่างดี แต่ก็นำไปใช้ประโยชน์ในการเข้าใจประเด็นปัญหา

ทางสังคมในวงกว้างได้จำกัด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องพฤติกรรม อย่างเช่น การเรียนรู้ในห้องเรียน และความรุนแรงในหมู่ประชากรวัยรุ่น หรือปัญหาอย่างเช่น ความยากจน เป็นต้น ความกังวลนี้เกี่ยวกับลักษณะสำคัญของวิธีการวิจัยในสังคมศาสตร์อย่างหนึ่ง (คือวิธีการเชิงปริมาณ) ซึ่งไม่ค่อยให้ความสำคัญกับบริบทของสิ่งที่ศึกษาเท่าที่ควร ทำให้ผลการศึกษาไม่ค่อยเชื่อมโยงกับสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมของเรื่องที่ศึกษาเท่าใดนัก

ความไม่พอใจในผลสัมฤทธิ์ของสังคมศาสตร์อีกอย่างหนึ่ง มีสาเหตุมาจากการที่สังคมศาสตร์กระแสหลัก (หมายถึงวิธีการเชิงปริมาณ ซึ่งอิงอยู่กับกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม) ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับความเป็นอัตวิสัยของมนุษย์ (human subjectivity) และไม่เห็นความสำคัญของความหมาย (meaning) ว่ามีบทบาทมากน้อยเพียงใดต่อพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมา โดยเฉพาะในชีวิตทางสังคม นักสังคมศาสตร์พอใจที่จะปล่อยให้เรื่องของอัตวิสัยและความหมาย เป็นหน้าที่ของนักจิตวิทยา หรือนักมนุษยศาสตร์มากกว่า ข้อนี้ทำให้ผลการศึกษาทางสังคมศาสตร์ขาดความถูกต้องภายใน (internal validity) กล่าวคือผลการศึกษาอาจจะถูกต้องในเชิงตรรกะของวิธีการวิจัย ซึ่งมักจะอ้างว่าเป็น “วิทยาศาสตร์” แต่ก็อาจคลาดเคลื่อนในทัศนะของผู้กระทำ คือ ประชาชนผู้เป็นที่มาของข้อมูลในการศึกษานั้น

นอกจากนี้ ยังมีนักสังคมศาสตร์จำนวนไม่น้อย ที่เริ่มรู้สึกไม่ค่อยพอใจกับเครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์ของตน (คือวิธีการทางสถิติ) ซึ่งไม่ได้ให้ความสำคัญกับคน (persons) เท่ากับตัวแปร (variables) ทั้งนี้ก็เพราะในการวิเคราะห์ทางสถิตินั้น นักสังคมศาสตร์กระแสหลักมักรวมคนเข้าเป็นกลุ่มๆ ตามลักษณะที่กำหนด กลายเป็นกลุ่มลักษณะ หรือกลุ่มตัวแปร ในภาพรวม ความเป็นบุคคลของปัจเจกชนแต่ละคนไม่มีโอกาสได้ “พูด” มีแต่ตัวแปรเท่านั้นที่ “พูด” ทั้งนี้เพราะในการวิจัยสังคมศาสตร์กระแสหลักนั้น นักวิจัยสนใจความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรมากกว่า ซึ่งแม้จะให้ความรู้ได้ในระดับหนึ่ง แต่ในความรู้นั้น *ความเป็นบุคคล* และ *ความหมาย* ของเขาในฐานะ *ผู้กระทำ (actor)* ที่มีความซับซ้อนแตกต่างกันไป ยากที่จะได้โอกาสแสดงตัวออกมา

ในเรื่องนี้ Abbott (1992, อ้างใน Jessor, 1996: 4) บ่นออกมาดังๆ ว่า “วิธีการตามปกติของพวกเรานั้น....อธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลโดยใช้ตัวแปรมากกว่าที่จะใช้ผู้กระทำเป็นหลัก ตัวแปรกลายเป็นตัวการที่กระทำสิ่งต่างๆ แทนที่จะเป็นคนที่ เป็น *ผู้กระทำทางสังคมจริงๆ*” (เน้นด้วยตัวเอนโดยผู้เขียน) การละเลยคน โดยให้ความสำคัญกับตัวแปรมากเช่นนี้ ทำให้ดูเหมือนว่าสังคมศาสตร์ไม่ได้ศึกษาคน แต่ศึกษาเฉพาะ

กลุ่มหรือสังคมของคน จึงทำให้ไม่สามารถทำความเข้าใจคนได้เท่าที่ควร อุปมาเหมือน นักสำรวจป่าที่มองเห็นเฉพาะ “ป่าไม้” แต่ไม่เห็น “ต้นไม้” ที่อยู่ในป่านั้น นี่ก็เป็นที่มาของความไม่ค่อยพอใจในสังคมศาสตร์อีกอย่างหนึ่ง ในช่วงเวลา 4-5 ทศวรรษที่ผ่านมา

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีประเด็นที่อาจนับว่าเป็นจุดอ่อนเล็กๆ น้อยๆ ที่นักสังคมศาสตร์ ผู้ทำการ “วิเคราะห์ภายใน” มองเห็นและรู้สึกว่าจะไม่น่าพอใจ เช่น การไม่สามารถจับพลัดของความเปลี่ยนแปลง ทั้งในระดับบุคคล ระดับสถาบัน และระดับสังคมได้ดีเท่าที่ควร แน่นนอน ที่มาของจุดอ่อนนี้อย่างหนึ่งก็คือ ความยากลำบากของการศึกษาแบบต่อเนื่องระยะยาว (longitudinal studies) ทำให้นักวิจัยหาข้อมูลที่จะช่วยให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงแบบเป็นพลวัตได้ยาก

แต่เหตุผลที่ละเอียดลึกซึ้งกว่านั้นก็มี นั่นคือ การขาดแคลนแนวคิดที่มีลักษณะเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ซึ่งจะสามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาพลวัตของปรากฏการณ์ต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นักวิจัยส่วนใหญ่จึงไม่ค่อยมีทางเลือก นอกจากทำการศึกษาประชากรกลุ่มใหญ่ๆ โดยการ “จับภาพนิ่ง” เอาเฉพาะเวลาหนึ่ง (cross-sectional) แล้วดูความแตกต่างที่ปรากฏภายในกลุ่มตัวอย่าง ที่ถูกจับเป็นภาพนิ่งเฉพาะเวลาเท่านั้น ข้อจำกัดอันนี้ ทำให้นักสังคมศาสตร์กระแสหลักมุ่งศึกษาแต่กลุ่มตัวอย่างขนาดใหญ่ มากกว่าที่จะสนใจชีวิตของบุคคลเฉพาะราย เฉพาะกรณีอย่างละเอียด ภายในบริบทอันใดอันหนึ่ง

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า มีกระแสวิพากษ์ภายใน และความไม่ค่อยพอใจในความสำเร็จที่ผ่านมาของสังคมศาสตร์ สิ่งเหล่านี้ ได้นำไปสู่การเปิดกว้างในทางแนวคิด ซึ่งเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ราวครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ช่วงเวลาหลังจากนั้นมาถือว่าเป็นช่วงของ “แนวคิดหลังปฏิฐานนิยม” (post-positivism) (Denzin and Lincoln, 2000) นักสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่ง เริ่มแสวงหาความหลากหลายของระเบียบวิธี เนื่องจากรู้สึกว่าการวิจัยที่ร่ำเรียนและใช้กันมาแต่เดิม ไม่สามารถให้ผลผลิตดังที่คาดหวังได้ หลายคนจึงเริ่มหันไปให้ความสนใจที่จะเปลี่ยนแนวทาง เปลี่ยนวิธีคิด และเปลี่ยน “ชุดเครื่องมือ” ในการทำวิจัยเกี่ยวกับมนุษย์และสังคมเสียใหม่ ตัวอย่างอันหนึ่งของความพยายามที่จะแหวกออกไปจากแนวทางการวิจัยกระแสหลัก เพื่อหาแนวทางแสวงหาความรู้เกี่ยวกับมนุษย์และสังคมที่ดีกว่า จะเห็นได้ชัดในกรณีการเกิดขึ้นของ *วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (Grounded Theory Approach)* โดยนักสังคมวิทยา Barney Glaser และ Anselm Strauss (1967) ผลคือ การวิจัยเชิงคุณภาพ ได้รับความสนใจมากขึ้นในวงการแสวงหาความรู้ทางสังคมศาสตร์ (ดูบทที่ 7 ในเล่มนี้)

2. ความสนใจในวิธีการเชิงคุณภาพในปัจจุบัน

ต้องขอบคุณการเปิดกว้างของแนวคิดหลังปฏิฐานนิยม ที่ทำให้วิธีการเชิงคุณภาพได้รับความสนใจมากขึ้นเรื่อยๆ แม้ว่าวิธีการเชิงคุณภาพจะมีมานานแล้ว ในฐานะเป็นเครื่องมือศึกษาของนักชาติพันธุ์วรรณา หรือนักมานุษยวิทยา แต่พัฒนาการของวิธีนี้ในช่วงแรกๆ ก็เป็นไปอย่างจำกัดมาก จนแทบจะกล่าวได้ว่า ตลอดเวลาเกือบศตวรรษที่ผ่านมา วิธีการเชิงคุณภาพจำกัดอยู่เฉพาะในแวดวงนักชาติพันธุ์วรรณาเป็นหลัก (ดูภาคผนวก 1) นอกพรมแดนของชาติพันธุ์วรรณาออกไป วิธีนี้มีผู้ใช้เพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่พออนุโลมได้แก่ กลุ่มนักสังคมวิทยาที่สนใจแนวคิดปฏิสังสรรค์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism) อย่างเช่น Herbert George Blumer (ค.ศ. 1900-1987) กับศิษย์บางคนของเขาที่สำนักชิคาโก และกลุ่มนักคิดคตินิยมการประกอบสร้างเชิงสังคม (social constructionists) ที่ถือว่าความจริงทางสังคมเป็น “สิ่งที่ถูกสร้างขึ้น” ไม่ใช่ความจริงแบบภววิสัย (objective reality) ที่มีอยู่เป็นอิสระด้วยตัวมันเอง นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่สนใจการวิจัยเชิงคุณภาพ คือ กลุ่มนักจิตวิทยาแนวปรากฏการณ์วิทยา (phenomenologists) ภายในสังคมศาสตร์เอง วิธีการเชิงคุณภาพดูเหมือนจะไม่ค่อยได้รับความนิยมมากนัก นักสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่งมองว่า วิธีการเชิงคุณภาพไม่ใช่วิธีการแสวงหาความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์ เหมือนกับวิธีการเชิงปริมาณ ซึ่งได้รับการยอมรับว่าเป็นแนวทางการวิจัยกระแสหลักในสังคมศาสตร์

ที่แล้วมา แม้ว่าจะได้รับการยอมรับในวงการสังคมศาสตร์ ว่าเป็นวิธีการที่มีประโยชน์ในการศึกษาเพื่อค้นหาประเด็นใหม่ๆ (exploratory studies) หรือในการศึกษานำร่องให้แก่วิธีการเชิงปริมาณ แต่วิธีการเชิงคุณภาพก็ยังถูกมองด้วยความรู้สึกสงสัย โดยเฉพาะเมื่อต้องการใช้เพื่อพิสูจน์สมมติฐาน หรือเมื่อต้องการให้ผลการศึกษานำไปใช้ในวงกว้าง (generalization) ได้

แต่ ณ วันนี้ สถานะที่เป็นเสมือนวิธีการขายขอบ และมีความสำคัญเพียงเล็กน้อยของการวิจัยเชิงคุณภาพได้เปลี่ยนไปแล้ว ภายใต้บรรยากาศหลังปฏิฐานนิยมที่มีการเปิดกว้างทางแนวคิดอันเป็นฐานคติ และมีความหลากหลายของระเบียบวิธี วิธีการเชิงคุณภาพได้เป็นที่สนใจของนักวิจัยสังคมศาสตร์และศาสตร์ที่เกี่ยวข้องอื่นๆ มากขึ้น เช่น ในวงการวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ สาธารณสุขศาสตร์ พยาบาลศาสตร์ จิตวิทยาสังคม ศึกษาศาสตร์ การพัฒนา รัฐศาสตร์ และแม้ในแวดวงการศึกษาการทดลองก็ยอมรับวิธีการเชิงคุณภาพในฐานะเป็นเครื่องมือที่สำคัญอย่างหนึ่ง

กระแสดความสนใจในวิธีการเชิงคุณภาพที่เพิ่มขึ้นในระยะหลังๆ นี้ อาจเห็นได้จากปรากฏการณ์หลายอย่างในช่วงเวลาที่ผ่านมา

ประการแรก ได้แก่ การเติบโตของวารสารทางวิชาการและตำราตำราที่ว่าด้วยการวิจัยเชิงคุณภาพ ปัจจุบันมีวารสารด้านการวิจัยที่ดีพิมพ์ผลการวิจัยเชิงคุณภาพเกิดขึ้นในวงวิชาการมากมาย วารสารประเภทนี้ ถ้าไม่มีชื่อที่มีคำว่า Qualitative (เชิงคุณภาพ) ปรากฏอยู่ด้วยตรงๆ เช่น Qualitative Health Research ก็มักจะมีชื่อเป็นอย่างอื่น เช่น Journal of Advanced Nursing นอกจากนี้ ยังมีวารสารอีกจำนวนมาก ที่ตีพิมพ์ทั้งงานวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ แต่ที่แน่ๆ คือ มีวารสารเช่นนี้เกิดขึ้นมากในช่วงประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา เท้าที่ผู้เขียนได้สำรวจดูคร่าวๆ ทำให้เชื่อว่า อย่างน้อยที่สุดวารสารประเภท “เชิงคุณภาพ” เช่นนี้ มีในทุกสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์ ในด้านตำราตำราที่เช่นกัน ในโลกที่ใช้อย่างภาษาอังกฤษเป็นสื่อ นั้น ตำราด้านวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเพิ่มขึ้นอย่างมาก สำนักพิมพ์บางสำนักหันมาเอาดีทางการผลิตสิ่งพิมพ์ด้านการวิจัยเชิงคุณภาพอย่างเป็นลำเป็นสัน เช่น Sage Publications และสำนักพิมพ์ในเครือเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ทั้งในทวีปอเมริกา ยุโรป และเอเชีย

ประการที่สอง เมื่อมีความสนใจในวิธีการเชิงคุณภาพเพิ่มมากขึ้น การเรียนการสอนด้านนี้ก็เพิ่มมากขึ้นควบคู่ไปด้วย ปัจจุบันวิธีการเชิงคุณภาพได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิชา “ระเบียบวิธีวิจัย” หรือมีฉะนั้นก็เป็นรายวิชาหนึ่งต่างหากในการเรียนการสอนระดับบัณฑิตศึกษาของมหาวิทยาลัยไปแล้ว ทั้งนี้ไม่รวมถึงการจัดหลักสูตรอบรมที่เน้นเฉพาะวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งสถาบันการศึกษาหรือหน่วยงานวิจัยหลายแห่งจัดกันอย่างสม่ำเสมอ เพื่อสนองความต้องการของผู้สนใจ ทั้งที่เป็นนักวิจัยอาชีพและนักศึกษา

ประการที่สาม นักวิจัยและผู้สนใจวิธีการเชิงคุณภาพในหลายประเทศ ได้รวมตัวกันเป็นชุมชนทางวิชาการและวิชาชีพ ในรูปของชมรม สมาคม หรือองค์กรในลักษณะอื่น ซึ่งอาจมีชื่อแตกต่างกันไป องค์กรเหล่านี้เป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนความรู้และเทคโนโลยีและขณะเดียวกันก็เผยแพร่ความรู้ทางการวิจัยเชิงคุณภาพแก่ประชาชนที่สนใจด้วย หลายองค์กรมีการจัดประชุมวิชาการเป็นประจำ หรือทุกคาบเวลาที่กำหนดอย่างสม่ำเสมอ มีวารสารทางวิชาการที่มีการประเมินคุณภาพโดยผู้ทรงคุณวุฒิ (peer-reviewed journals) อย่างเข้มงวด มี website เผยแพร่ความรู้และข่าวสารด้านการวิจัยเชิงคุณภาพอย่างเป็นกิจจะลักษณะ เช่น ในอเมริกา ยุโรป และออสเตรเลีย เป็นต้น การรวมกลุ่มและกิจกรรมทางวิชาการของนักวิจัยเชิงคุณภาพเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็ง และการมี “ที่ทาง” ในสังคมศาสตร์ยุคปัจจุบันของการวิจัยเชิงคุณภาพ

ประการสุดท้าย ตั้งแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา วงการวิจัยเชิงคุณภาพได้นำเอาเทคโนโลยีคอมพิวเตอร์เข้ามาช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูล (Weitzman, 2000) ทำให้งานที่กินเวลาและน่าเบื่อในการเตรียมข้อมูลและการวิเคราะห์ เป็นงานที่ทำได้สะดวก และกินเวลาน้อยลงกว่าในสมัยก่อนหลายเท่าตัว จนถึงบัดนี้ มีการพัฒนาซอฟต์แวร์ช่วยวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพขึ้นมาแล้วไม่น้อยกว่า 20 รายการ ซอฟต์แวร์เหล่านี้มุ่งช่วยให้การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพมีความเป็นระบบและช่วยให้นักวิจัยใช้เวลาอันน้อยลง (ดูบทที่ 12 ในเล่มนี้)

การที่สังคมศาสตร์และศาสตร์ที่เกี่ยวข้องอื่นๆ หันมาให้ความสนใจวิธีการเชิงคุณภาพมากขึ้นในปัจจุบัน อาจจะเป็นจากมองเห็นว่า วิธีการนี้สามารถตอบปัญหาวิกฤตสังคมศาสตร์ที่กล่าวมาข้างต้นได้ดี ข้อเด่นของวิธีการเชิงคุณภาพอยู่ที่การพรรณนารายละเอียดของสิ่งที่ศึกษา มุ่งทำความเข้าใจพฤติกรรมและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมภายในบริบทแบบเป็นธรรมชาติ ทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ ในมุมมองของผู้กระทำ ยอมรับอัตวิสัยของผู้ที่ถูกรศึกษา วิเคราะห์เรื่องราวและชีวิตทางสังคมที่มีบุคคล (ไม่ใช่ตัวแปร) เป็นผู้กระทำ และปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขแห่งกาลเวลาและสถานการณ์ แต่ละด้านของวิธีการเชิงคุณภาพที่กล่าวมา สามารถตอบสนองต่อสิ่งที่การวิจัยสังคมศาสตร์กระแสหลักยังขาดอยู่ได้เป็นอย่างดี และคงจะเป็นเพราะเหตุนี้เอง จึงทำให้มีการหันมาให้ความสนใจวิธีการเชิงคุณภาพมากขึ้นในปัจจุบัน

ต้องเน้นตรงนี้ว่า การที่นักสังคมศาสตร์หันมาให้ความสนใจวิธีการเชิงคุณภาพมากขึ้นในวันนี้ ไม่ใช่ในฐานะ “เป็นวิธีการทางเลือก” (alternative method) ที่จะมาแทนที่วิธีการวิจัยกระแสหลัก วันนี้วิธีการเชิงปริมาณ (อันเป็นวิธีการกระแสหลัก) ยังคงดำรงอยู่อย่างมั่นคง และเป็นแนวทางแสวงหาความรู้ที่สำคัญในทางสังคมศาสตร์ การหันไปหาวิธีการเชิงคุณภาพในวันนี้ เป็นการหันไปหาในฐานะ เป็น “ตัวเลือก” (choice) อันหนึ่ง ซึ่งจะช่วยให้เพิ่มจำนวนวิธีการวิจัยให้เลือกทำได้มากขึ้น

3. เชิงคุณภาพกับเชิงปริมาณ

การวิจัยเชิงคุณภาพที่เรารู้จักกันในวันนี้ ไม่ใช่วิธีการที่มีแนวทางดำเนินการเป็นเอกภาพเพียงหนึ่งเดียว แต่เป็นการวิจัยที่มีวิธีดำเนินการหลายแบบ ถ้าจะเปรียบเทียบการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นเหมือนชุมชนอันหนึ่ง นี่ก็เป็นชุมชนของนักวิจัยจากหลายสาขาวิชา มีแนวคิด ทฤษฎีและกระบวนทัศน์แตกต่างกัน และที่น่าสนใจคือ มีวิธีดำเนินการหลายแบบด้วย เช่น

แบบชาติพันธุ์วรรณา แบบปรากฏการณ์วิทยา แบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล แบบการศึกษาเฉพาะกรณี แบบศึกษาชาวกรรม เรื่องเล่า การสนทนา และแบบปฏิบัติการโดยมีส่วนร่วม วิธีการเหล่านี้ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อให้เหมาะกับลักษณะของสิ่งที่ศึกษา แต่ทั้งหมดนี้ก็มีสิ่งที่เหมือนกันอยู่บางอย่าง นั่นคือการใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพ และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการตีความเป็นหลัก การวิจัยเชิงคุณภาพไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อหาความรู้ที่เป็นเหมือนกฎตายตัว (law-like knowledge) หรือหาความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล (causal relations) ของปัจจัยต่างๆ แต่เพื่อทำความเข้าใจ (understanding) ปรากฏการณ์ ประสบการณ์ การกระทำ และวิถีชีวิตของผู้คนและชุมชนที่ศึกษาเป็นสำคัญ

เนื่องจากมีความหลากหลาย ทั้งในด้านวิธีการทำวิจัย แนวคิด ทฤษฎี และกระบวนทัศน์อันเป็นพื้นฐานของการแสวงหาความรู้ จึงยากที่จะบอกหรือนักวิจัยเชิงคุณภาพคือใคร มีหน้าตาเป็นอย่างไร Denzin and Lincoln (2000) วาดภาพนักวิจัยเชิงคุณภาพด้วยคำที่ยืมมาจากภาษาฝรั่งเศสเพียงคำเดียว คือ “bricoleurs” คำนี้หมายถึง คนที่สามารถสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ขึ้นมาได้ โดยใช้วัสดุอะไรก็ตามที่มีอยู่ในมือ ถ้าจะพูดเสียใหม่เพื่อให้เห็นภาพชัดด้วยภาษาของเรา คนประเภทนี้เรามักเรียกว่าเป็นพวก “มีหัว” หรือ “มีฝีมือ” สามารถประดิษฐ์สิ่งของขึ้นมาได้ จากวัสดุที่คนทั่วไปอาจคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ Denzin and Lincoln ใช้คำนี้เพื่อจะบอกว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพต้องสามารถทำงานกับข้อมูลได้หลายแบบ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลที่เป็นข้อความ รูปภาพ เสียงที่บันทึกมา หรือข้อมูลที่เป็นตัวเลขก็ตาม นอกจากนี้ นักวิจัยเชิงคุณภาพที่ดีต้องมีจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ สามารถสร้างความหมายขึ้นมาใหม่จากข้อมูลที่มีอยู่ในมือ

เรามักเข้าใจกันว่า วิธีการเชิงคุณภาพกับเชิงปริมาณเป็นวิธีการที่มีคุณสมบัติขัดแย้งกัน ชนิดที่เป็นคนละขั้ว ไม่อาจเข้ากันได้เลย ความเข้าใจเช่นนั้นยังคลาดเคลื่อน ความจริงแล้ววิธีการเชิงคุณภาพและวิธีการเชิงปริมาณอาจจะต่างกันในด้านวิธีดำเนินการ แต่ก็ไม่ได้แยกกันแบบเข้ากันไม่ได้เลยเหมือนน้ำกับน้ำมัน *ความเป็นเชิงคุณภาพ และ ความเป็นเชิงปริมาณ* ของวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์นั้น เป็นคุณสมบัติที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ จนแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาดไม่ได้ ในวิธีเดียวกันมีทั้งคุณสมบัติที่เป็นเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ในวิธีการที่เรียกว่าเชิงคุณภาพนั้น มีคุณสมบัติที่เป็นเชิงปริมาณแฝงอยู่ด้วย ในทำนองเดียวกัน ในวิธีการที่เป็นเชิงปริมาณ ก็มีคุณสมบัติที่เป็นเชิงคุณภาพปนอยู่ด้วยเหมือนกัน การที่จะจัดว่าการวิจัยใดเป็นเชิงคุณภาพหรือไม่เป็น ไม่ได้อยู่ที่ว่าข้อมูลที่ใช้ในการวิจัยนั้น “เป็นตัวเลข” หรือ “ไม่เป็นตัวเลข” และถูกเก็บมาอย่างไร เท่านั้น แต่อยู่ที่ว่า นักวิจัยใช้ข้อมูลที่ได้มานั้นอย่างไรด้วย ถ้าใช้โดยนับจำนวนเป็นสถิติเพื่อ

มุงการอนุมาน (inference) จากตัวเลข การวิจัยนั้นก็มีความสัมพันธ์เป็นเชิงปริมาณมากกว่า ถ้าใช้โดยมุงการตีความหมาย (interpretation) ก็มีความสัมพันธ์เป็นเชิงคุณภาพมากกว่า (Jessor, 1996) ผู้รู้ด้านระเบียบวิธีคนหนึ่งกล่าวว่า “การวิจัยทุกชนิดล้วนมีส่วนเป็นเชิงคุณภาพอยู่ในตัวด้วยกันทั้งสิ้น ถึงแม้จะไม่ได้ทำแบบเชิงคุณภาพเลยก็ตาม” (Weisner, 1996 : 316) และอีกคนหนึ่งก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า “การแบ่งแยกระหว่างเชิงคุณภาพ และเชิงปริมาณนั้นมีประโยชน์น้อย และจริงๆ แล้วการแบ่งแยกเช่นนั้น ค่อนข้างจะเป็นอันตรายด้วยซ้ำ” (Hammersley, 1992 : 159- เน้นด้วยตัวเอนโดยผู้เขียน)

อย่างไรก็ตาม ในโลกของการทำวิจัยจริงๆ ก็ยังมีการแบ่งเป็นแนวทางเชิงปริมาณ และแนวทางเชิงคุณภาพ ที่มีวิธีปฏิบัติต่างกันชัดเจน ถ้าอย่างนั้นความแตกต่างนี้มาจากไหน? คำถามนี้อาจจะตอบได้หลายแบบ แต่ถ้าจะให้เข้าใจได้ดี เราอาจต้องมองลึกลงไปถึงแนวคิดที่รองรับวิธีดำเนินการวิจัย คือ เรื่องความเชื่อหรือมุมมองเกี่ยวกับความจริง (reality) และการแสวงหาความจริง เรื่องนี้เป็นประเด็นทางปรัชญาที่เรียกว่า *ภววิทยา (ontology)* และ *ญาณวิทยา (epistemology)* รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะกล่าวถึงในบทที่ 3 ในที่นี้ขอให้ข้อมูลสั้นๆ เพื่อทำความเข้าใจตรงนี้ก่อน

ภววิทยา เป็นเรื่องของทัศนะเกี่ยวกับ “ธรรมชาติของความจริง” มีทัศนะ 2 แบบ ที่มีผลทำให้วิธีปฏิบัติในการวิจัยต่างกัน ทัศนะหนึ่งเห็นว่า ความจริง (หรือในแง่ของการวิจัย คือ ข้อมูล) ที่นักวิจัยเก็บรวบรวมมาวิเคราะห์ มีธรรมชาติเป็น *ภววิสัย (objective)* คือ มีอยู่หรือดำรงอยู่เป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับสิ่งอื่นภายนอกตัวมัน ไม่ว่าจะเป็นนักวิจัยหรืออะไรก็ตาม อีกทัศนะหนึ่งเห็นว่า ความจริง เฉพาะอย่างยิ่งความจริงที่นักวิจัยเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยการวิจัย (คือข้อมูล) นั้น ไม่ได้มีอยู่เป็นอยู่โดยอิสระ แต่ขึ้นกับคนที่เข้าไปเกี่ยวข้อง กับมันและบริบทที่มันดำรงอยู่ ความจริงอย่างนี้มีคุณสมบัติเป็น *อัตวิสัย (subjective)* เพราะเหตุนี้เอง ความจริงอย่างเดียวกันจึงอาจจะปรากฏให้เห็นไม่เหมือนกัน ในสายตาของคนสองคนที่มีภูมิหลังต่างกัน

ส่วน *ญาณวิทยา* เป็นเรื่องของมุมมองเกี่ยวกับการแสวงหาความจริงว่าควรจะทำอย่างไร กล่าวเฉพาะในการวิจัย นักวิจัยผู้แสวงหาความจริง (ข้อมูล) กับคนที่เป็นแหล่งของความจริง (ที่เราเรียกว่า “แหล่งข้อมูล”) ควรมีความสัมพันธ์กันหรือไม่ และความสัมพันธ์นั้นควรเป็นอย่างไร ในส่วนที่เกี่ยวกับความรู้ ญาณวิทยาจะถามคำถามว่า ความรู้ (ที่เราได้มาจากการทำวิจัย) เป็นสิ่งที่ เป็นสากล คือ ถูกต้อง เป็นจริง และใช้ได้ทั่วไป ไม่เลือกเวลาและสถานที่ หรือว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เป็นจริง และใช้ได้เฉพาะที่ เฉพาะสังคม หรือเฉพาะบริบทเท่านั้น

ในการทําวิจัย เครื่องมือในการเก็บข้อมูลและวิธีที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล สะท้อนทัศนะทางภววิทยาและญาณวิทยาโดยตรง ตัวอย่างเช่น ถ้ามีมุมมองทางภววิทยาว่าความจริงหรือข้อมูลมีธรรมชาติเป็นภววิสัย แนวทางปฏิบัติในการแสวงหาความจริง (ซึ่งเป็นประเด็นทางญาณวิทยา) ก็ต้องเน้นการใช้เครื่องมือและวิธีการที่จะคงความเป็นภววิสัยของข้อมูลไว้อย่างดีที่สุด แต่ถ้ามีมุมมองว่าความจริง (ข้อมูล) เป็นอัตวิสัย แนวทางปฏิบัติก็ต้องเน้นการเข้าถึงความจริงในทัศนะของผู้ให้ข้อมูลเป็นสำคัญ ตรงนี้แหละคือจุดที่จะอธิบายว่าทำไมเครื่องมือและวิธีดำเนินการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณกับเชิงคุณภาพจึงต่างกัน ความแตกต่างนี้มีรากฝังลึกอยู่ในความเชื่อหรือมุมมองทางปรัชญา เกี่ยวกับความจริงและการแสวงหาความจริง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในระยะหลังๆ นี้ วงการสังคมศาสตร์จะยอมรับความหลากหลายของวิธีการวิจัยได้มากขึ้น และแม้ว่าจะยอมรับกันได้ว่า วิธีการเชิงคุณภาพกับวิธีการเชิงปริมาณไม่มีอะไรที่ขัดแย้งกันในสาระสำคัญก็ตาม แต่สถาณะทางภววิทยาและญาณวิทยาของวิธีการเชิงคุณภาพ ก็ยังดูเหมือนเป็นเรื่องที่ “คาใจ” สำหรับนักสังคมศาสตร์ที่ยึดติดอยู่กับกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม จนมีการโต้เถียงกันไปมาอยู่พักหนึ่งในช่วงทศวรรษ 1970 การโต้เถียงกันทางความคิดในเรื่องนี้ บางท่านเรียกว่าเป็น “สงครามกระบวนทัศน์” หรือ paradigm wars (ดู การอภิปรายถึงบางแง่มุมของการโต้เถียงกันนี้ใน Howe, 1988; Gage, 1989; Datta, 1994; Guba and Lincoln, 1994; House, 1994; Rossi, 1994 เป็นต้น) มีนักวิจัยที่ถกเถียงกันอยู่ 2 ค่าย คือ ค่ายเชิงปริมาณ ที่สมาทานกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม กับค่ายเชิงคุณภาพ ที่เห็นว่ากระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมไม่เหมาะสำหรับการวิจัยเกี่ยวพฤติกรรมและสังคมมนุษย์

ผลของการโต้เถียงนั้น ทำให้นักสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่งเริ่มตระหนักว่า การโต้ตอบกันไปมานั้นเป็นการสูญเปล่า เพราะถึงอย่างไรชีวิตและสังคมมนุษย์ก็มิได้มีเพียงด้านที่เป็นปริมาณหรือด้านที่เป็นคุณภาพเพียงอย่างเดียว แต่มีทั้งสองด้าน การมองจากด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียวจะไม่สามารถทำให้นักวิจัยเข้าใจสิ่งที่ตัวเองศึกษาได้อย่างสมบูรณ์ นี่คือจุดที่ทำให้สังคมศาสตร์จำเป็นต้องเปิดกว้างในแง่ของระเบียบวิธีในปัจจุบัน ในช่วงเวลาดังแต่หลังปี 1990 เป็นต้นมา เราได้เห็นแนวความคิดที่ประนีประนอมมากขึ้น ระหว่างวิธีการเชิงคุณภาพและวิธีการเชิงปริมาณ ตำราระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์ ในระยะหลังๆ นี้ก็เริ่มมีเนื้อหาที่บูรณาการเชิงคุณภาพเข้ากับเชิงปริมาณมากขึ้น (เช่น Bernard, 1994; Tashakkori and Teddlie, 1998; Newman and Benz, 1998; Schensul, Schensul and LeCompte, 1999; Taylor, 2000) วิธีการทั้งสองจึงถูกมองว่ามีส่วนเสริมกันมากกว่าที่จะแย้งกัน

มาถึงวันนี้ เริ่มมีกระแสที่ผสมผสานเอาทั้งวิธีการเชิงปริมาณและวิธีการเชิงคุณภาพ เข้าด้วยกันในการวิจัย โครงการวิจัยใหญ่ๆ จำนวนมากเริ่มใช้วิธีการเชิงคุณภาพควบคู่กับ วิธีการเชิงปริมาณ หน่วยงานที่ให้ทุนวิจัยก็มีส่วนสนับสนุนในเรื่องนี้ โดยเปิดกว้างให้ การสนับสนุนการวิจัย ที่ใช้วิธีการทั้งสองแบบเป็นแนวทางการแสวงหาความรู้ในโครงการ วิจัยเรื่องเดียวกัน

ปัจจุบัน การทำวิจัยเชิงคุณภาพได้ก้าวหน้าไปมาก นอกจากจะมีความหลากหลาย ในรูปแบบการทำวิจัยแล้ว ประเภทของข้อมูลที่นักวิจัยใช้ก็มีหลายแบบ จนแทบไม่มีขีดจำกัด มีทั้งที่เป็นข้อความ (text) ที่นักวิจัยรวบรวมด้วยวิธีการเก็บข้อมูลแบบดั้งเดิม และข้อมูล จากสื่ออิเล็กทรอนิกส์แบบต่างๆ รวมทั้งแผนที่ ภาพถ่าย เสียง และคลิปวิดีโอ วิธีการ วิเคราะห์ข้อมูลก็พัฒนาไปมาก เฉพาะอย่างยิ่งในทิศทางที่จะทำให้กระบวนการวิเคราะห์ มีโครงสร้าง เป็นระบบ โปร่งใส และสามารถนำไปทำซ้ำได้ พัฒนาการสำคัญล่าสุด คือ การนำเอาซอฟต์แวร์มาช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูล พัฒนาการเหล่านี้ทำให้การวิจัย เชิงคุณภาพที่ปฏิบัติกันในวันนี้ ต่างจากที่นักวิจัยในอดีตเคยทำกันมาอย่างมาก

4. เนื้อหาในหนังสือ

หนังสือนี้แบ่งออกเป็น 4 ภาค หลังจาก “โหมโรง” ในบทนี้แล้ว ภาค 1 จะให้ ความรู้ที่จำเป็นเกี่ยวกับมิติสำคัญๆ ในการวิจัยเชิงคุณภาพ เนื้อหาในภาคนี้จะเริ่มด้วย บทที่ 2 ซึ่งจะปูพื้นเพื่อให้เข้าใจก่อนว่า วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพมีลักษณะสำคัญอย่างไร ต่างกับการวิจัยเชิงปริมาณอย่างไร เมื่อไรควรใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ เมื่อไรไม่ควรใช้ และ การวิจัยแบบนี้มีข้อได้เปรียบและข้อจำกัดอะไรบ้าง บทที่ 3 จะให้ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการค้น แนวคิด และทฤษฎีที่รองรับการวิจัยเชิงคุณภาพ เนื้อหาในบทนี้ไม่ใช่เรื่องของ “วิธีการ” โดยตรง แต่เป็นแนวคิดหรือมุมมองที่อยู่เบื้องหลังของวิธีการ ซึ่งจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจว่า ทำไมการวิจัยเชิงคุณภาพกับการวิจัยเชิงปริมาณจึงมีวิธีดำเนินการต่างกันในเรื่องเกี่ยวกับ ข้อมูล การเก็บข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล บทสุดท้ายในภาคนี้กล่าวถึงการออกแบบ การวิจัยเชิงคุณภาพว่ามีหลักและวิธีการอย่างไร และมีจุดเด่นอะไรบ้าง

ภาค 2 เสนอแนวทางการทำวิจัยเชิงคุณภาพ 3 แบบ ซึ่งเป็นแนวทางสำคัญและ ใช้กันแพร่หลายในวงการวิจัยเชิงคุณภาพ ทั้ง 3 แบบนั้นคือ แบบชาติพันธุ์วรรณา (ใน บทที่ 5) แบบปรากฏการณ์วิทยา (ในบทที่ 6) และแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (ในบทที่ 7) ความจริงวิธีการทำวิจัยเชิงคุณภาพมีมากกว่านี้ ถ้าจะเสนอโดยละเอียดให้ครบหมดทุกแบบ

อาจจะเกินวิสัยที่จะทำได้ในหนังสือเพียงเล่มเดียว ผู้เขียนจึงเลือกนำเสนอ 3 แบบนี้เท่านั้น เพราะเห็นว่าเป็นเหมือน “แม่บท” ของการทำวิจัยเชิงคุณภาพทั่วไป ข้อมูลที่นำเสนอใน 3 บทนี้ มุ่งให้ความรู้เกี่ยวกับหลักการและวิธีดำเนินการในการทำวิจัยแต่ละแบบเป็นหลัก ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลสำหรับการวิจัยแต่ละแบบไม่ได้รวมอยู่ใน 3 บทนี้ (เว้นแต่สำหรับการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล ซึ่งเห็นว่าจำเป็น) หลักและวิธีปฏิบัติในการวิเคราะห์ข้อมูลสำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพทั่วไปได้ให้ไว้โดยละเอียดแล้วในบทที่ 11 ผู้อ่านสามารถศึกษาได้จากบทนั้น

ภาค 3 ว่าด้วยวิธีการสำหรับเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ 3 แบบ คือ การสัมภาษณ์เชิงคุณภาพ (ในบทที่ 8) การอภิปรายกลุ่ม (ในบทที่ 9) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (ในบทที่ 10) เช่นเดียวกับวิธีการทำวิจัยเชิงคุณภาพ การเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพก็ทำได้หลายวิธี ขึ้นอยู่กับว่าข้อมูลที่ต้องการคืออะไร แต่ที่เสนอเฉพาะ 3 แบบในที่นี่ เพราะเห็นว่าทั้ง 3 แบบ เป็นวิธีมาตรฐานสำหรับเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพในรูปข้อความ (text) จากผู้ร่วมในการวิจัยโดยตรง นักวิจัยที่ต้องการข้อมูลจากสื่อสังคมออนไลน์อาจจะหาวิธีที่เหมาะสมในการเข้าถึงข้อมูลเป็นการเฉพาะ แต่วิธีดังกล่าวนี้ไม่ได้รวมอยู่ในที่นี่ จุดเน้นของการนำเสนอในภาคนี้ คือ การให้ข้อมูลให้ผู้ศึกษาสามารถจะนำไปปฏิบัติได้ในการทำวิจัย ส่วนคำถามที่ว่านักวิจัยจะประสบความสำเร็จในการใช้วิธีทั้ง 3 นี้เพียงใด ไม่ได้ขึ้นอยู่กับการรู้หรือความสามารถทาง “ศาสตร์” เพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัย “ศิลป์” ซึ่งจะได้มาจากการฝึกฝนของนักวิจัยด้วย

ภาค 4 ประกอบด้วยเนื้อหา 4 บท เริ่มด้วยเรื่องการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (ในบทที่ 11) กล่าวกันว่า การวิเคราะห์ข้อมูลเป็นขั้นตอนที่ยากและต้องการเวลามากที่สุดในกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ เรื่องนี้คงไม่มีใครมีความเห็นแย้งเท่าไรนัก สิ่งที่น่าสนใจในบทนี้ ผู้เขียนต้องการให้ผู้ศึกษาเห็นว่า ถ้าเรามองการวิเคราะห์ข้อมูลว่า เป็นกิจกรรมที่สามารถทำเป็นขั้นเป็นตอนได้ และทุกขั้นตอนเชื่อมโยงกันเหมือนลูกโซ่ การวิเคราะห์ก็อาจจะไม่ยากเกินไป อนึ่ง แม้ว่างานส่วนใหญ่ในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจะเกิดขึ้นเมื่อได้เก็บข้อมูลเสร็จเรียบร้อยแล้ว แต่นักวิจัยจะเริ่มทำการวิเคราะห์ตั้งแต่ยังเก็บข้อมูลอยู่ก็ได้ ความจริงวิธีนี้เป็นวิธีที่ผู้รู้หลายท่านแนะนำ ถ้าทำเช่นนั้น การวิเคราะห์ส่วนใหญ่ที่จะตามมาเมื่อได้เก็บข้อมูลเสร็จแล้ว ก็จะได้ราบรื่นขึ้น

ในบทที่ 12 ยังเป็นเรื่องของการวิเคราะห์ข้อมูล แต่เนื้อหาในบทนี้เป็นความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับซอฟต์แวร์ที่ช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ เริ่มตั้งแต่เรื่องพัฒนาการของซอฟต์แวร์ ประเภทของซอฟต์แวร์ สิ่งที่ซอฟต์แวร์ทำได้และทำไม่ได้ ไปจนถึงการเลือก

ซอฟต์แวร์ (ซึ่งมีอยู่มาก) เพื่อให้เหมาะกับการใช้งานในการวิเคราะห์ อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในบทนี้ไม่ใช่การสอนวิธีใช้ซอฟต์แวร์ตัวใดตัวหนึ่งโดยเฉพาะ ว่ามีขั้นตอนและวิธีการอย่างไร เรื่องวิธีการใช้ซอฟต์แวร์ผู้สนใจสามารถศึกษาเองได้ โดยดาวน์โหลดเอาซอฟต์แวร์ที่ต้องการ พร้อมด้วยเอกสารคู่มือการใช้จากอินเทอร์เน็ตมาศึกษา โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย หรือจะหาโอกาสไปเข้ารับการอบรมตามที่มีผู้จัดโดยเฉพาะก็ยิ่งดี

บทที่ 13 เสนอเรื่องการเขียนรายงานการวิจัย ซึ่งรวมถึงการเขียนวิทยานิพนธ์ และบทความเพื่อเผยแพร่ในวารสารทางวิชาการด้วย เรื่องการเขียนหลายคนมักจะรู้สึกว่าเป็นเหมือนยาขมหม้อใหญ่ กว่าที่จะ “เจ็น” ออกมาได้ต้องใช้ทั้งเวลาและความอดทนพอสมควร ในบทนี้จะให้หลักการที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ว่า ในการเขียนส่วนต่างๆ ของรายงานวิทยานิพนธ์ หรือบทความเพื่อเผยแพร่ในวารสารทางวิชาการนั้น ควรคำนึงถึงอะไร หลักการที่เสนอนี้มุ่งสำหรับนักวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก แต่ผู้เขียนเชื่อว่านักวิจัยเชิงปริมาณก็สามารถใช้ได้

บทสุดท้าย (บทที่ 14) เสนอเรื่องจริยธรรมการวิจัยเชิงคุณภาพ แม้ไม่เกี่ยวกับระเบียบวิธีโดยตรง แต่เรื่องจริยธรรมไม่ใช่ประเด็นที่จะแยกออกจากการทำวิจัยได้ เฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยปัจจุบันที่วงการวิจัยมีความตระหนักในเรื่องนี้มากขึ้น บทนี้จะให้ข้อมูลที่จำเป็นเกี่ยวกับจริยธรรมการวิจัยทุกเรื่อง ตั้งแต่เรื่องหลักการ ไปจนถึงแนวทางปฏิบัติ นักวิจัยทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ สามารถนำไปปรับใช้กับการวิจัยของตนได้

ในหนังสือนี้ มีศัพท์หรือมโนทัศน์สำคัญจำนวนหนึ่ง ที่หากไม่ทำความเข้าใจแล้วอาจจะทำให้ไม่เข้าใจเนื้อหาของเรื่องที่เราอ่านเท่าที่ควร ผู้เขียนพยายามให้ความหมายของศัพท์/มโนทัศน์เหล่านั้นไว้แล้วในที่ที่กล่าวถึงศัพท์/มโนทัศน์นั้นๆ แต่ก็ไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ทั้งหมด เนื่องจากเห็นว่าจะทำให้การเขียนในที่นั้นๆ ไม่กระชับเท่าที่ควร ผู้เขียนได้รวมศัพท์/มโนทัศน์เหล่านั้นพร้อมทั้งความหมายสั้นๆ ไว้ต่างหากใน ภาคผนวก 2 แต่ก็ได้คัดเอาเฉพาะที่เห็นว่าเกี่ยวกับระเบียบวิธีวิจัยโดยตรงเป็นหลัก สำหรับศัพท์/มโนทัศน์ที่เหลือซึ่งส่วนมากเป็นชื่อของแนวคิดทฤษฎีทางสังคม ไม่ได้รวมอยู่ในภาคผนวกนี้ ผู้อ่านที่สนใจอาจค้นคว้าได้จากแหล่งอื่นๆ โดยเฉพาะทางอินเทอร์เน็ต และทางสิ่งพิมพ์ ซึ่งมีอยู่มากในปัจจุบัน

ภาค 1
การวิจัยเชิงคุณภาพ
กระบวนการค้น และการออกแบบ

การวิจัยเชิงคุณภาพ

ลักษณะสำคัญและการนำไปใช้

2

มีคำหลายคำที่ใช้หมายถึงการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น การวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา การวิจัยแบบธรรมชาติ การวิจัยภาคสนาม ชื่อเหล่านี้แม้จะต่างกัน แต่ในแง่ของแนวทางและวิธีดำเนินการหลักๆ แล้ว ไม่ได้แตกต่างกันมากนัก และทั้งหมดจัดอยู่ในกลุ่มการวิจัยเชิงคุณภาพ

บทนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพรวมของการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยจะให้ข้อมูลเกี่ยวกับความหมายและลักษณะสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นว่าการวิจัยแบบนี้ต่างกับการวิจัยเชิงปริมาณอย่างไร ในตอนท้ายจะกล่าวถึงการใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ ว่าเหมาะสำหรับการแสวงหาความรู้แบบใด เมื่อไรควรใช้ เมื่อไรไม่ควรใช้ รวมถึงข้อได้เปรียบและข้อจำกัดของวิธีการวิจัยแบบนี้

1. การวิจัยเชิงคุณภาพคืออะไร

ความหมายของการวิจัยเชิงคุณภาพแตกต่างกัน ตามมุมมองและจุดเน้นของผู้ให้ความหมายแต่ละคน นอกจากนี้ยังอาจแตกต่างไปตามกระแสหลักของการทำวิจัยเชิงคุณภาพในแต่ละยุคด้วย (Denzin and Lincoln, 2000)

สำหรับ John W. Creswell (1998: 15) “การวิจัยเชิงคุณภาพเป็นกระบวนการค้นคว้าวิจัย เพื่อทำความเข้าใจ โดยใช้ระเบียบวิธีที่มีลักษณะเฉพาะ มุ่งค้นหาประเด็นทางสังคม หรือทำความเข้าใจปัญหาของมนุษย์ ในกระบวนการนี้นักวิจัยรวบรวมข้อมูลที่ซับซ้อนและเป็นองค์รวม วิเคราะห์ข้อความ รายงานทัศนคติของผู้ให้ข้อมูลอย่างละเอียด และดำเนินการศึกษาในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ”

จุดเน้นของความหมายที่อ้างถึงข้างต้นอยู่ที่ “ข้อมูลที่ซับซ้อน เป็นองค์รวม” ซึ่งหมายถึง ข้อมูลที่มีรายละเอียดช่วยให้เข้าใจประเด็นของสิ่งที่ศึกษาได้ทุกด้าน นักวิจัยทำสิ่งนี้ได้โดยอาศัยแนวทางการวิจัยที่มีลักษณะเฉพาะหลายแนวทาง ซึ่ง Creswell เสนอไว้ 5 แบบ

คือ การวิจัยชีวประวัติบุคคล ซึ่งพัฒนามาจากวิธีการของนักประวัติศาสตร์ การวิจัยแบบปรากฏการณ์วิทยา ซึ่งพัฒนามาจากปรัชญาจิตนิยม การวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล ซึ่งมีภูมิหลังมาจากสังคมวิทยา การวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา ซึ่งพัฒนามาจากวิชามานุษยวิทยา และ การวิจัยแบบการศึกษาเฉพาะกรณี ซึ่งพัฒนามาจากสังคมศาสตร์หลายสาขา

การวิจัยเชิงคุณภาพในทัศนะของ Rice and Ezzy (1999 : 1) เป็นการวิจัยที่ “ให้ความสำคัญเรื่องการตีความหมาย มุ่งทำความเข้าใจกระบวนการสร้างและธำรงไว้ซึ่งความหมายที่ละเอียดซับซ้อน จุดมุ่งหมายของการวิจัยแบบนี้ อยู่ที่การกรองเอาข้อมูลเกี่ยวกับประสบการณ์หรือการกระทำ โดยคงไว้ซึ่งบริบทของเหตุการณ์หรือการกระทำเหล่านั้น และทำการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา เพื่อให้ได้รายละเอียดเป็นบูรณาการ (คือ เชื่อมโยงเหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์เข้าในระบบความหมายและแบบแผนทั้งหมด) การวิจัยเชิงคุณภาพนำเอามุมมองทางทฤษฎีหลากหลายมาใช้ เช่น แนวคิดปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology), ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Interactionism), แนวคิดการศึกษาวัฒนธรรม (Cultural study), จิตวิทยา (Psychology) และแนวคิดทฤษฎีสตรีนิยม (Feminism) นอกจากนี้ ยังนำเอาวิธีการเก็บข้อมูลหลายอย่างมาใช้ เช่น การสัมภาษณ์ การวิเคราะห์เชิงพรรณนา วิธีการชาติพันธุ์วรรณา และวิธีการอภิปรายกลุ่ม เป็นต้น”

นิยามข้างต้นเน้นการทำความเข้าใจความหมายของข้อมูล ภายในบริบทของปรากฏการณ์ที่ศึกษา และถือว่าการเข้าถึงความหมายของสิ่งที่ศึกษา เป็นเป้าหมายของการวิจัยเชิงคุณภาพ ในการทำความเข้าใจความหมาย นักวิจัยเชิงคุณภาพอาจใช้ประโยชน์จากมุมมองของแนวคิดใดแนวคิดหนึ่งที่กล่าวข้างต้นก็ได้ ส่วนวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลไม่ใช่ประเด็นที่เป็นจุดเน้นของนิยามนี้ แม้ว่าในทางปฏิบัติแล้วการเก็บข้อมูลก็ใช้วิธีการที่เป็นมาตรฐานสำหรับเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพทั่วๆ ไปนั่นเอง

แต่สำหรับ Lincoln and Guba (1985: 187-188) การวิจัยเชิงคุณภาพเป็นการศึกษาที่ดำเนินการภายใต้กระบวนการทัศน์เชิงธรรมชาติ (naturalistic paradigm) ดังนั้นจึงเรียกการวิจัยแบบนี้ว่า การแสวงหาความรู้แบบเป็นธรรมชาติ (naturalistic inquiry) หรือ “การวิจัยแบบธรรมชาติ” ซึ่งเป็นการวิจัยที่ “ใช้มนุษย์ คือตัวนักวิจัย เป็นเครื่องมือสำคัญในการเก็บข้อมูล เครื่องมือเก็บข้อมูลที่เป็นมนุษย์นี้เป็นเครื่องมือชนิดเดียวที่สามารถปรับเข้ากับสถานการณ์การวิจัย ซึ่งส่วนใหญ่ไม่อาจคาดเดาล่วงหน้าได้ อีกทั้งสามารถใช้ความรู้แบบสามัญสำนึกแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้เท่าๆ กับใช้ความรู้ที่ได้มาจากทฤษฎี นอกจากนี้ วิธีการวิจัยแบบธรรมชาติยังสามารถใช้วิธีการเก็บข้อมูลที่ออกแบบ

มาเพื่อดำเนินการในคนได้ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็น การสัมภาษณ์ การสังเกต การเก็บข้อมูล เอกสาร หรือวิธีการอื่นใดก็ตาม การวิจัยแบบธรรมชาติใช้หลักการสำคัญ 4 ประการในการดำเนินการคือ (1) เลือกตัวอย่างสำหรับศึกษาแบบเจาะจง (2) วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีอุปนัย (inductive analysis) (3) หาข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีพื้นฐานมาจากข้อมูล (grounded theory) และ (4) มีการออกแบบที่ยืดหยุ่นได้ตามความจำเป็นกับสถานการณ์เฉพาะหน้า (emergent design) หลักการทั้งสี่ข้อนี้จะถูกใช้ตลอดเวลาที่ทำการวิจัย โดยไม่จำเป็นต้องจัดลำดับก่อนหลัง จนกระทั่งข้อมูลที่ได้มาใหม่ไม่แตกต่างจากที่ได้มาก่อน หรือ จนกระทั่งข้อสรุปที่ได้มาใหม่ไม่แตกต่างจากข้อสรุปที่ได้มาก่อนหน้านั้น”

สิ่งที่อาจถือว่าเป็นความแตกต่างอย่างสำคัญ ระหว่างการวิจัยแบบธรรมชาติกับการวิจัยแบบอื่น คือการไม่มีดีโงรงสร้างและรูปแบบที่ตายตัวในทุกขั้นตอนของการวิจัย Lincoln and Guba ซึ่งเป็นเจ้าของแนวคิดนี้ไม่สนับสนุนการดำเนินการวิจัยภายในกรอบแนวคิดทฤษฎีที่เคร่งครัด สำหรับการวิจัยแบบนี้กิจกรรมหลายอย่างสามารถดำเนินไปพร้อมกันได้ กล่าวคือ การเก็บข้อมูลกับการวิเคราะห์ข้อมูลสามารถดำเนินไปพร้อมกัน การออกแบบการวิจัยก็สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์เฉพาะหน้า วิธีการเชิงธรรมชาติเน้นการหาคำอธิบายหรือทฤษฎีจากข้อมูลโดยตรง ไม่เน้นการพิสูจน์แนวคิดทฤษฎีที่กำหนดเอาไว้ก่อน ซึ่งเป็นแนวทางหลักของการวิจัยเชิงปริมาณ ด้วยลักษณะเช่นนี้วิธีการเชิงธรรมชาติที่ Lincoln and Guba เสนอนี้ จึงจัดว่าเป็นวิธีการแบบอุปนัย (inductive) ที่เคร่งครัด ทั้งในแง่ของกระบวนการทัศน์ และในแง่ของการดำเนินการวิจัยโดยไม่มีดีโงรงสร้างและโครงสร้างที่เข้มงวด รูปแบบการดำเนินการแบบนี้คืออย่างเดียวกับ “การวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล” ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทที่ 7 ของหนังสือนี้

ความหมายของการวิจัยเชิงคุณภาพที่สะท้อนกระบวนการทัศน์คล้ายกันนี้ จะเห็นได้จาก นิยามของ Denzin and Lincoln (2000 : 3) ซึ่งมองการวิจัยเชิงคุณภาพว่า “เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นในสถานการณ์ที่นักวิจัยเอาตัวเองเข้าไปเฝ้าสังเกตอยู่ในโลกของคนที่ตนศึกษา การวิจัยแบบนี้ประกอบด้วย ปฏิบัติการเก็บข้อมูลเพื่อการตีความ เปลี่ยนสิ่งที่นักวิจัยได้จากการสังเกตให้เป็นข้อมูล ซึ่งถูกรวบรวมมาในรูปของบันทึกจากภาคสนาม รวมทั้งข้อความจากการสัมภาษณ์ การสนทนาพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ รูปภาพ และบันทึกรูปแบบต่างๆ การวิจัยเชิงคุณภาพอาศัยวิธีการที่เป็นธรรมชาติในการตีความ เพื่อเข้าใจโลกของคนที่ถูกศึกษา ความหมายในที่นี้คือ นักวิจัยเชิงคุณภาพศึกษาสิ่งต่างๆ ในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ พยายามเข้าใจความหมาย หรือตีความหมายของปรากฏการณ์ต่างๆ ตามที่ประชาชนผู้ถูกศึกษาให้แก่ปรากฏการณ์เหล่านั้น”

Denzin and Lincoln เน้นเป็นพิเศษอยู่สองเรื่องคือ การตีความหมาย (interpretation) ของโลกหรือของปรากฏการณ์ที่ศึกษา กับการใช้วิธีการหลากหลายเพื่อเก็บข้อมูล เนื่องจากการตีความหมายของสิ่งต่างๆ ย่อมแตกต่างกันไปตามมุมมองของผู้ตีความ ดังนั้น เพื่อให้ได้ความหมายที่สมบูรณ์ นักวิจัยจำเป็นต้องใช้หลายวิธีทั้งในการเก็บข้อมูล และในการตีความข้อมูล

แม้จะมีชื่อเรียกและมีวิธีดำเนินการต่างกันหลายแบบ แต่การวิจัยเชิงคุณภาพที่ทำกันอยู่ทุกวันนี้อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

- (1) ประเภทที่เน้นบทบาทการเป็นผู้สังเกตแบบมีส่วนร่วมของนักวิจัย ในการทำวิจัยเชิงคุณภาพประเภทนี้นักวิจัยจะใช้เวลาอยู่กับชุมชน กลุ่มคน หรือสถานการณ์ที่ศึกษา ต่อเนื่องเป็นเวลานาน เช่น หลายเดือน หรือเป็นปี หรือบางทีก็นานกว่านั้น เพื่อรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยวิธีการที่เป็นมาตรฐานหลายแบบ การทำวิจัยเชิงคุณภาพประเภทนี้ส่วนมากแล้ว เป็นแนวทางของนักมานุษยวิทยา และมักเรียกกันทั่วไปว่า *การวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา (ดู บทที่ 5 ในเล่มนี้)*
- (2) ประเภทที่เน้นการเข้าถึงข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นหลัก โดยที่นักวิจัยไม่จำเป็นต้องใช้เวลานานเฝ้าสังเกตแบบมีส่วนร่วมอยู่ในชุมชน กลุ่มคน หรือสถานการณ์ที่ศึกษา นักวิจัยสามารถใช้วิธีการที่เป็นมาตรฐานในการเก็บข้อมูลได้ทุกแบบ (ยกเว้นการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เนื่องจากต้องใช้เวลานาน) โดยทั่วไปแล้ว กระบวนการเก็บข้อมูลสำหรับการทำวิจัยเชิงคุณภาพประเภทนี้ใช้นานน้อยกว่าประเภทที่ 1 ข้างต้น การวิจัยเชิงคุณภาพที่ทำกันในปัจจุบันส่วนใหญ่แล้วเป็นประเภทนี้ (ดู บทที่ 6 และ 7 ในเล่มนี้)

2. ลักษณะสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพ

2.1 เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ที่เป็นธรรมชาติ

ข้อนี้เป็นลักษณะเด่นของการวิจัยเชิงคุณภาพที่นักวิจัยเข้าไปสังเกตการณ์ใกล้ชิดในชุมชน หรือปรากฏการณ์ที่ศึกษา เฉพาะอย่างยิ่งการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา สถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ หมายถึงสถานการณ์ที่ไม่มีการควบคุม ดัดแปลง หรือจัดการโดยนักวิจัย

เช่น การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่บริการทางสุขภาพกับประชาชนผู้รับบริการ ในสถานบริการระดับต่าง ๆ การทำวิจัยในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ มีความหมายทางปฏิบัติ 3 ประการ คือ

ประการแรก หมายถึง การศึกษาพฤติกรรมหรือปรากฏการณ์ ในขณะที่สิ่งเหล่านั้นกำลังดำเนินไปตามสภาพธรรมชาติ นักวิจัยสังเกตและบันทึกสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและดำเนินไปเหล่านั้นแบบ “สด ๆ” ไม่ใช่ศึกษาจากคำบอกเล่าของผู้ให้ข้อมูลเท่านั้น

ประการที่สอง หมายถึง การที่สถานการณ์ที่ศึกษานั้นไม่ถูกควบคุมหรือดัดแปลงให้ผิดไปจากธรรมชาติ ตัวอย่างของการควบคุมหรือดัดแปลงที่ชัดที่สุดจะเห็นได้ในการศึกษาเชิงทดลองของนักวิทยาศาสตร์ แต่ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวกับคน การควบคุมดัดแปลงไม่ใช่แนวทางที่ยอมรับได้ เพราะหมายถึงการ “ชี้นำ” หรือ “จัดการ” พฤติกรรมของคนหรือปรากฏการณ์ที่ศึกษา เพื่อประโยชน์ในการวิจัย

ประการที่สาม หมายถึง วิธีได้มาซึ่งข้อมูลที่เป็นธรรมชาติ คำว่า “เป็นธรรมชาติ” ในกรณีนี้หมายถึง การไม่กำหนดไว้ล่วงหน้าก่อนว่า “ข้อมูล” หรือ “คำตอบ” ที่ต้องการจากผู้ให้ข้อมูลควรจะเป็นอะไร แต่เปิดกว้างไว้ให้สิ่งเหล่านั้นปรากฏออกมาเอง ตามธรรมชาติ และตามลักษณะเฉพาะของผู้ให้ข้อมูลแต่ละคน ข้อนี้ต่างกับวิธีการเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามในการวิจัยเชิงปริมาณ ซึ่งนักวิจัยจะกำหนดคำตอบ (ข้อมูล) ที่น่าจะเป็นไว้ก่อน ด้วยการสร้างคำถามปลายปิดที่ให้คำตอบเป็นข้อเลือกไว้ล่วงหน้า

วิธีการได้มาซึ่งข้อมูลอย่างเป็นธรรมชาติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ หมายถึง การเปิดกว้างทั้งในทางความคิดและในทางเครื่องมือที่ใช้เก็บข้อมูล นักวิจัยไม่วางกรอบไว้ล่วงหน้าว่าข้อมูลควรจะเป็นอย่างไร แต่จะเริ่มด้วยการมีประเด็นที่ชัดเจนสำหรับค้นหาข้อมูลที่เข้าข่าย รวมทั้งเตรียมคำถามปลายเปิดที่สร้างขึ้นจำนวนหนึ่ง แต่ทุกอย่างที่เตรียมไว้ต้องเปิดกว้างเพื่อเอื้อต่อการปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงเมื่อมีความจำเป็น

2.2 เน้นการดำเนินการแบบอุปนัย แต่จะทำแบบนิรนัยก็ได้

การทำวิจัยทางสังคมศาสตร์มีแนวทางดำเนินการ 2 แบบ คือ *แบบนิรนัย (deductive approach)* กับ *แบบอุปนัย (inductive approach)* แบบแรกเป็นแนวทางดำเนินการของการวิจัยเชิงปริมาณ แบบหลังใช้กันทั่วไปในการวิจัยเชิงคุณภาพ

ในการทำวิจัยแบบนิรนัย นักวิจัยเริ่มต้นจากกรอบแนวคิดทฤษฎี และสมมติฐานที่ตั้งไว้ก่อนว่า คำตอบสำหรับคำถามในการวิจัย หรือคำอธิบายสำหรับปรากฏการณ์ที่ศึกษา

น่าจะเป็นอย่างไร จากนั้นจึงดำเนินการรวบรวมข้อมูลเชิงประจักษ์เพื่อนำมาพิสูจน์ในกระบวนการวิเคราะห์อย่างรอบคอบว่า สมมติฐานที่ตั้งเอาไว้มันได้รับการยืนยันจากข้อมูลเชิงประจักษ์หรือไม่ การทำวิจัยแบบนี้เป็นการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เราศึกษา โดยใช้ประโยชน์แนวคิดทฤษฎีที่มีอยู่แล้ว (คือ แนวคิดทฤษฎีที่เราเลือกมาใช้เป็นกรอบแนวคิดและสร้างเป็นสมมติฐาน) การดำเนินการวิจัยแบบนี้เป็นลักษณะเด่นของการวิจัยเชิงปริมาณ

การทำวิจัยแบบอุปนัย เป็นกระบวนการที่ตรงกันข้ามกับแบบนิรนัยที่กล่าวข้างต้น กล่าวคือ นักวิจัยจะไม่กำหนดกรอบแนวคิดทฤษฎีและสมมติฐานไว้ล่วงหน้า แต่จะเริ่มต้นจากการรวบรวมข้อมูลโดยใช้คำถามการวิจัยเป็นแนวทาง ในเบื้องต้นนักวิจัยจะต้องตอบตัวเองให้ชัดว่า คำถามที่ต้องการจะหาคำตอบ (หรือเรื่องที่ต้องการจะทำความเข้าใจในการวิจัยนั้น) คืออะไร ดังนั้นต้อง “ตีโจทย์ให้แตก” ซึ่งถ้าทำได้ดีก็จะบอกให้ทราบถึงลักษณะและประเภทของข้อมูลที่ต้องการ สำหรับตอบคำถามการวิจัยที่ตั้งไว้ เมื่อรู้ว่าจะหาข้อมูลคืออะไรแล้ว ก็จะบอกได้ว่า ใคร (หรือกลุ่มตัวอย่างแบบไหน) คือแหล่งข้อมูลที่ดีที่สุดสำหรับข้อมูลนั้น และจะรวบรวมข้อมูลจากแหล่งนั้นด้วยวิธีใด หลังจากนั้นจึงทำการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อหาข้อสรุปเป็นแนวคิดหรือคำอธิบายเชิงนามธรรมสำหรับปรากฏการณ์ที่ศึกษา วิธีดำเนินการวิจัยแบบนี้เป็นลักษณะเด่นของการวิจัยเชิงคุณภาพ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการวิจัยเชิงคุณภาพจะเน้นการดำเนินการแบบอุปนัย แต่ก็มี การวิจัยเชิงคุณภาพบางแนวทางเท่านั้น ที่ดำเนินการศึกษาแบบอุปนัยอย่างเคร่งครัด ที่ชัดเจนคือ การวิจัยเชิงคุณภาพแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (grounded theory approach) ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 7¹ สำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพที่เหลือนักวิจัยจะดำเนินการแบบนิรนัยก็ได้ เช่น มีการสร้างกรอบแนวคิดทฤษฎีและสมมติฐานไว้ก่อนที่จะเริ่มการเก็บข้อมูล แต่ถ้าเลือกที่จะทำเช่นนั้น นักวิจัยจะต้องตระหนักไว้ว่า แนวคิดทฤษฎีและสมมติฐานที่กำหนดไว้ก่อนนั้นอาจมีทั้งข้อดีและข้อเสีย ข้อดี คือ เป็นแนวทางให้นักวิจัยดำเนินการวิจัยไปอย่างมีทิศทางชัดเจน ข้อเสีย คือ กรอบแนวคิดทฤษฎีและสมมติฐานมักจะจำกัดความยืดหยุ่นในการดำเนินการ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเฉพาะในการออกแบบกลุ่มตัวอย่างและวิธีเก็บข้อมูล

ในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีข้อเสนอแนะว่า กรอบแนวคิดที่กำหนดขึ้นควรสามารถยืดหยุ่นหรือปรับได้เมื่อจำเป็น ทั้งนี้เพื่อความเหมาะสมกับข้อมูล นักวิจัยควรมองกรอบแนวคิดทฤษฎี

¹ การทำวิจัยเชิงคุณภาพมีหลายแนวทาง ในหนังสือนี้ ผู้เขียนเสนอแนวทางที่สำคัญ 3 แนวทาง ดังที่ให้ได้ในบทที่ 5, 6, และ 7

ว่า เป็นสิ่งที่วางแนวทางในการแสวงหาความรู้ คล้ายกับเป็นแผนที่ทางเดิน (route map) ที่ผู้เดินทางสามารถปรับได้บ้างเมื่อเห็นว่า มีเส้นทางที่ดีกว่าในบางช่วงบางตอนของการเดินทาง นั่นคือ ไม่จำเป็นต้องเดินตามเส้นทางที่ขีดไว้ในแผนที่ทั้งหมดก็ได้ ในการดำเนินการวิจัย ก็เช่นเดียวกัน เมื่อลงมือเก็บข้อมูล หรือในระหว่างที่กำลังวิเคราะห์ข้อมูล เราอาจเห็นว่า แนวคิดทฤษฎีที่กำหนดไว้แต่แรก มีบางส่วนไม่เหมาะกับข้อมูลที่รวบรวมมา ในกรณีเช่นนั้น เราอาจปรับแนวคิดทฤษฎีเพื่อให้เหมาะกับข้อมูล ไม่ใช่ปรับข้อมูลเข้ากับแนวคิดทฤษฎี ข้อมูลนั้นปรับไม่ได้อยู่แล้ว เพราะเป็นข้อเท็จจริงของผู้ร่วมในการวิจัย ความจริงของเขา เป็นอย่างไร ก็ต้องถือตามนั้น

ส่วนสมมติฐานก็ไม่ใช่สิ่งต้องห้ามในการวิจัยเชิงคุณภาพ แต่นักวิจัยควรถือว่า สมมติฐานไม่ใช่สิ่งต้องยึดแบบตายตัว หากจำเป็นก็อาจปรับได้ เช่นเดียวกับเรื่องกรอบแนวคิดทฤษฎีที่กล่าวมาข้างต้น นักวิจัยเชิงคุณภาพบางคนจะลองการตั้งสมมติฐานไว้ก่อน จนกระทั่งได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นแล้ว สมมติฐานเช่นนั้น ไม่ได้สร้างขึ้นก่อนเก็บข้อมูล แต่สร้างขึ้นหลังจากได้สัมผัสกับข้อมูล จนเริ่มมองเห็นทิศทางที่พอจะสร้างเป็นสมมติฐานสำหรับวิเคราะห์หาคำตอบหรือคำอธิบายได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง นี่เป็นการสร้างสมมติฐานขึ้นมาจากข้อมูลโดยตรง ไม่ใช่สร้างขึ้นบนฐานของแนวคิดทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนในการวิจัยเชิงปริมาณ

2.3 เน้นการทำความเข้าใจแบบเป็นองค์รวม

การวิจัยเชิงคุณภาพเน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ศึกษาอย่างเป็นองค์รวม ทั้งนี้เพราะเชื่อว่า พฤติกรรมของบุคคลเป็นผลรวมของปัจจัยหลายด้าน ทั้งในทางกายภาพและทางสังคมประกอบกัน นอกจากนี้ ยังได้รับอิทธิพลจากระบบความหมายในสังคมที่เขาดำรงชีวิตอยู่ด้วย (Schwandt, 2001) เพราะมีจุดเน้นดังกล่าวนี้ ทำให้หลายคนเรียกแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพว่า “แนวทางที่เป็นองค์รวม” (holistic approach)

แนวคิด “องค์รวม” คือแนวคิดที่เชื่อว่า “ทั้งหมด” (the whole) ของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นมากกว่าผลรวมของส่วนประกอบย่อยๆ ของสิ่งนั้น แต่เป็นผลของการที่ส่วนประกอบย่อยๆ ทุกส่วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเข้าอย่างมีความหมาย ภายในบริบทของสิ่งนั้น ข้อนี้เป็นจริงสำหรับทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นปัจเจกบุคคล การกระทำ ปรากฏการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ระบบทางกายภาพ ชีวภาพ เคมี สิ่งแวดล้อม หรือระบบใดๆ ก็ตาม

ในทัศนะของแนวคิดองค์รวม นักวิจัยจะเข้าใจ “ทั้งหมด” ของสิ่งที่ศึกษาได้ดี ก็ต่อเมื่อเข้าใจส่วนย่อยทุกส่วนของสิ่งนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ที่ส่วนย่อยทั้งหมดมีต่อกัน ในทางกลับกัน นักวิจัยจะเข้าใจส่วนย่อยแต่ละส่วนของสิ่งที่ศึกษาได้ดี ถ้าเข้าใจ “ทั้งหมด” ที่ส่วนย่อยนั้นเป็นส่วนประกอบอันหนึ่ง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เราต้องนำเอาบริบทที่ส่วนย่อยนั้นดำรงอยู่มาพิจารณาด้วย จึงจะเข้าใจส่วนย่อยนั้นได้ดี ในสาระสำคัญแล้ว การทำความเข้าใจองค์รวมก็คือ การค้นหาว่าสิ่งที่เราศึกษานั้นมีส่วนประกอบอะไรบ้าง และส่วนประกอบเหล่านั้นมีความเชื่อมโยงกันอย่างไรภายในบริบทที่มันดำรงอยู่ นี่คือจุดมุ่งหมายสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพ (Lincoln and Guba, 1985; Patton, 1990)

มโนทัศน์เรื่ององค์รวมมีนัยสำคัญต่อการออกแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ ในการออกแบบนักวิจัยจะต้องตระหนักว่า แต่ละส่วน แต่ละกรณี หรือแต่ละเหตุการณ์ ภายในระบบของสิ่งที่ศึกษา ไม่เพียงแต่มีความหมายในตัวเองเท่านั้น แต่ยังมีความสัมพันธ์อย่างมีความหมายกับส่วนอื่นๆ ชนิดที่ไม่อาจแยกจากกันได้เลย (Patton, 1990)

อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นจุดมุ่งหมายที่พึงปรารถนา แต่การวิจัยเชิงคุณภาพที่มุ่งความเข้าใจอย่างเป็นองค์รวมโดยสมบูรณ์ก็ไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย เพราะต้องอาศัยประสบการณ์และการฝึกฝน ทั้งในวิธีคิดและวิธีดำเนินการ วิธีคิดเป็นองค์รวมนั้นมีความสำคัญมากในการวิจัยเชิงคุณภาพ ในทางปฏิบัติแล้วจะต้องอาศัยความรู้ในส่วนย่อยแต่ละส่วน บวกกับความเข้าใจความสัมพันธ์ที่ส่วนย่อยเหล่านั้นมีต่อกันด้วย

เพื่อแสดงให้เห็นว่า “ทั้งหมด” และส่วนย่อยแต่ละส่วนของ “ทั้งหมด” มีความสำคัญอย่างไร ต่อการทำความเข้าใจอย่างเป็นองค์รวม จะขอคัดเอาเรื่องที่ Patton (1990: 52) เล่าประกอบการอธิบายเรื่อง ความสำคัญขององค์รวมในการวิจัยเชิงคุณภาพ ในหนังสือ Qualitative Evaluation and Research Method มาเล่าต่อในที่นี้ เรื่องมีอยู่ว่า ชายคนหนึ่งกำลังขับรถผ่านท้องทุ่งที่ห่างไกลแห่งหนึ่ง ระหว่างทางเขาเห็นแกะฝูงหนึ่งกำลังถูกต้อนไปตามถนน จึงหยุดรถคุยกับคนเลี้ยงแกะ เขาเอ่ยถามคนเลี้ยงแกะด้วยความอยากรู้ว่า

“แกะฝูงนี้ของคุณมีกี่ตัวครับ”

“ไม่ทราบครับ” คนเลี้ยงแกะตอบ

ผู้ถามรู้สึกงง จึงถามต่อ

“ถ้าอย่างนั้น คุณดูแลฝูงแกะของคุณได้อย่างไรล่ะครับ ถ้าไม่รู้ว่ามีแกะอยู่กี่ตัว เกิดมีแกะสักตัวสองตัวหายไป คุณจะรู้ได้ยังไงล่ะครับ”